

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav české literatury a komparatistiky

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

Martina Šťastná

Trojí ženská zkušenost z terezínského ghetta

Three Times Female Experience in the Terezín Ghetto

Praha 2021

Vedoucí práce: prof. PhDr. Jiří Holý, DrSc.

Děkuji panu profesorovi Jiřímu Holému za odborné vedení práce a cenné poznámky. Také velmi děkuji své rodině a blízkým za podporu během celého studia.

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 7. 5. 2021

Martina Šťastná

Abstrakt

Práce se zabývá třemi publikacemi, které obsahují egodokumenty autorek, které byly jako Židovky vězněny v Terezíně. Jde o Susanne Fall (1922–2003) a její rané svědectví *Terezín, ráj mezi lágry* (dosud jen v českém překladu 2015), dále o Evu Roubíčkovou (1921–2013) a její *Terezínský deník* (nejprve v anglickém překladu 1998, německy 2007, česky 2009 a 2017) a Hanu Posseltovou Ledererovou (1919–1997) a její deník doplněný pozdějšími záznamy *Máma a já* (1997). Práce konfrontuje tři narativy autorek téměř stejného věku, které se však lišily národností a postavením v ghettu. Soustředí se přitom na různé podoby vyslovení ženské zkušenosti prožitku terezínského ghetta. Práce nejprve nastiňuje teoretické vymezení deníků a paměti s tematikou holokaustu. Jejím jádrem je interpretace tří výše zmíněných textů za pomoci úryvků z knih.

Abstract

The thesis deals with three publications that contain egodocuments of female authors who were imprisoned as Jews in Terezín. These are Susanne Fall (1922–2003) and her early testimony *Terezín, ráj mezi lágry* (so far only in Czech translation 2015), Eva Roubíčková (1921–2013) and her *Terezínský deník* (first in English translation 1998, in German translation 2007, in Czech 2009 and 2017), and Hana Posseltová Ledererová (1919–1997) and her diary supplemented by later entries *Máma a já* (1997). The paper compares three narratives by almost same old authors, who however differed in nationality and position in the ghetto. In doing so, it focuses on various ways of articulating women's experience in the Terezín ghetto. The thesis first outlines the theoretical definition of diaries and memoirs on the subject of the Holocaust. Its core is the interpretation of the three aforementioned texts using excerpts from the books.

Klíčová slova

Terezín, ženská zkušenost, deníky, memoáry, Susanne Fall, Eva Roubíčková, Hana Posseltová

Key words

Terezín, female experience, diaries, memoirs, Susanne Fall, Eva Roubíčková, Hana Posseltová

Obsah

1 ÚVOD	6
1.1 TEREZÍNSKÉ GHETTO A ŽENY V TEREZÍNĚ	9
1.2 EGODOKUMENTY O HOLOKAUSTU.....	12
1.2.1 PAMĚTI.....	13
1.2.2 DENÍKY	15
2 INTERPRETACE JEDNOTLIVÝCH DĚL	17
2.1 VZNIK DÍLA A JEHO VYDÁNÍ.....	18
2.2 STYL A JAZYK.....	22
2.2.1 Struktura	22
2.2.2 Žánrové zařazení.....	24
2.2.3 Kompozice.....	26
2.2.4 Jazyk.....	28
2.3 POSTAVENÍ AUTOREK V GHETTU.....	33
2.4 TÉMA A MOTIVY	39
3 ZÁVĚR	51
SEZNAM LITERATURY	53

Zkratky: SF (Susanne Fall), ER (Eva Roubíčková), HP (Hana Posseltová-Ledererová)

1 Úvod

Tato bakalářská práce se zabývá třemi knihami autorek, které přežily deportaci v terezínském ghettu během druhé světové války a své zkušenosti z této mezní situace zapsaly. Konkrétně je to Susanne Fall, Eva Roubíčková a Hana Posseltová-Ledererová. Volba právě těchto tří autorek je motivována společným znakem, a tím je jejich stejné generační zařazení. Věkově si byly velmi blízko: Susanne Fall se narodila v roce 1922, Eva Roubíčková roku 1921 a Hana Posseltová-Ledererová (dále jen Hana Posseltová nebo HP) je ročník 1919. Navzdory podobnému věku je vyslovení zkušenosti odlišné v mnoha aspektech. Tyto odlišnosti budou popsány v druhé interpretační části. Dalším aspektem podobnosti mezi všemi třemi autorkami je fakt, že v Terezíně byly deportovány společně se svými matkami. Role lásky k matce při komponování textu je akcentována hlavně v knize *Máma a já*.

Práce se nejprve stručně věnuje postavení žen v terezínském ghettu, specifikům Terezína a poté teoretickému vymezení deníků a pamětí. Předkládá vybrané pohledy na způsob, jak tyto texty žánrově zařadit a jak se k nim vztahovat z literárněvědného hlediska. Bereme přitom v úvahu úlohu stylizovaných deníků a svědectví popsaných bezprostředně po prožité zkušenosti, kterými se tato práce zabývá.

Stěžejní část práce představuje interpretace jednotlivých knih. V první řadě tato část poskytuje krátký vhled do života autorek, důležitý pro objasnění toho, z jakého sociálního, náboženského a jazykového zázemí pocházely. Dále jsou předkládány informace o vzniku a vydání jednotlivých textů, s čímž souvisí i při vydání zvolená struktura jednotlivých knih. Další částí interpretačního oddílu je zařazení z hlediska stylu a poté specifika jazyka jednotlivých knih, přičemž se zaměřujeme na typické lexikum užívané v knihách, na možné stylistické nedostatky vzniklé nejspíše při stylizaci a úpravě textu nebo při překladu z němčiny.

Podoba a zejména obsah textů věnovaných terezínskému ghettu jsou ovlivňovány postavením jednotlivých autorů deníků a pamětí v ghettu. Jak zmiňuje Anna Hájková v závěrečném doslovu ke knize Susanne Fall *Terezín, ráj mezi lágry*, ghetto znamenalo odlišný zážitek pro příslušníky různých věkových skupin.¹ K zajištění lepších a alespoň trochu snesitelnějších podmínek pro přežití v Terezíně byla potřeba nejen osobní kuráž,² ale často také protekce související se známými v ghettu, s časem příchodu do ghetta nebo se zaměstnáním

¹ HÁJKOVÁ, Anna. Ghetto jako mladistvé dobrodružství. In: FALL, Susanne. *Terezín, ráj mezi lágry*. Praha: Revolver Revue, 2015, s. 86.

vykonávaným v ghettu. V oddíle 2.3 jsou nastíněny rozdíly a shody v postavení jednotlivých autorek; demonstrovány jsou pomocí úryvků z textu. Postavení v ghettu souvisí nejen s obsahem jednotlivých textů a volbou témat, ale také se způsobem narace, s voleným jazykem a celkovým vyzněním textu.

Navzdory někdy odlišným podmínkám, které jednotliví přeživší v ghettu měli, existují shody ve volbě témat a motivů při psaní deníků i memoárů; tomu se věnuje kapitola 2.4 Téma a motivy. Popis pocitů a emocí je častější u žen, oproti mužským pisatelům ženy se více soustředí na osobní život, mužské deníky se věnují věcnějším zápisům a jiným tématům.³ Práce se zaměřuje na vyslovení ženské zkušenosti pomocí konfrontace tří různých textů ženských autorek, nepředkládá tedy pro srovnání zároveň i texty mužských autorů, kde by byl více patrný rozdíl mezi mužským a ženským psaním.

Metodikou práce je komparace tří textů s ohledem na předem stanovené oddíly, kterými jsou názvy jednotlivých kapitol v druhé interpretační kapitole, popsané výše. Pomocí předložených úryvků z jednotlivých knih jsou zhodnoceny či komentovány dílčí motivy, jazykové zvláštnosti a další. Někdy je otevřena i možnost více interpretací.

Vědomí složitosti uchopení tématu je podpořeno snahou o prvotní teoretické zakotvení textů a až poté jejich následnou interpretaci. Cílem práce je postihnout shody a rozdíly rozebíraných děl a demonstrovat je na úryvcích. Způsob práce s texty je volen s ohledem na závažnost tématu holokaustu a také na etické hledisko; úkolem práce není ověřovat fakta uvedená v knihách.

Práce si neklade za cíl exaktně uchopit a popsat způsob, jakým tyto texty číst, protože jsme si vědomi odlišných hledisek, jak se k textům tohoto typu nefikční literatury o holokaustu vztahovat. Nabízí se možnost číst tuto literaturu jako dokument, ale do jisté míry ji můžeme číst jako prózu. Tam, kde to pokládáme za vhodné, používáme primárně terminologii literárněvědnou, avšak z hlediska úcty k obětem holokaustu není vhodné mluvit o „postavách“ jednotlivých knih, vhodnějším termínem by mohlo být slovo „protagonistka“, přikláníme se však k pojmu „vypravěčka“, která pro nás do jisté míry představuje totéž jako empirický autor⁴ textu. Pro stylistickou úpravu a zamezení opakování týchž slov používáme synonymně vypravěčka a autorka. Jak připomíná Šárka Sladovnicková, autor paměti o holokaustu na

³ SLADOVNÍKOVÁ, Šárka. Zobrazení holokaustu v denících. In: HOLÝ, Jiří, ed. *Cizí i blízcí: Židé, literatura a kultura v českých zemích 20. století*. Praha: Akropolis, 2016, s. 422.

⁴ V pojetí Umberta Eca původce sdělení nebo textu, nositel autorského záměru, který stojí s touto intencí mimo sám text a možnost adekvátní rekonstrukce. (MÜLLER, Richard a Pavel ŠIDÁK, ed. *Slovník novější literární teorie: glosář pojmů*. Praha: Academia, 2012. Literární řada, s. 117–118.)

popisované události nahlíží přes svou subjektivní perspektivu a je zároveň i hrdinou svého vyprávění.⁵ To se týká i pramenů této práce.

Vzhledem k povaze práce používáme pro jednotlivé autorky iniciálové zkratky jejich jmen, a to zejména v interpretační části. Pro citaci jednotlivých úryvků z primárních zdrojů volíme citační normu harvardského stylu, tedy (Příjmení autora, rok: strana). Je tak rozhodnuto z důvodu lepší orientace v interpretační části práce, kdy je pro čtenáře jednodušší vidět příjmení autora již za úryvkem, nikoli až v poznámce pod čarou.

⁵ SLADOVNÍKOVÁ, Šárka. Memoárová literatura o šoa. In: HOLÝ, Jiří, ed. *Cizí i blízcí: Židé, literatura a kultura v českých zemích 20. století*. Praha: Akropolis, 2016, s. 524.

1.1 Terezínské ghetto a ženy v Terezíně

Terezín byl takový první náraz, kde jsme poznali, že lze člověka úplně postavit mimo veškerý původní život. Od začátku byla taková ta snaha lidi úplně zdeptat, úplně je přesvědčit, že jsou méněcenní, že nejsou k ničemu. Vzpomíná Jarmila Weinbergerová pro Paměť národa.⁶

Všechny vězně v terezínském ghettu trápil různou měrou hlad, vši, nemoci nebo zima. Zkušenosti z Terezína z hlediska mužů a žen stejně jako jejich životní podmínky však byly odlišné: něco jiného znamenal Terezín pro muže a něco jiného pro ženy. Ženy tvořily 60 % obyvatel ghetta. Genderový aspekt byl v historiografii zohledňován jen okrajově. V 90. letech minulého století byly natočeny rozhovory s ženami vězňenými v Terezíně. Celkem 1300 nahrávek je v současnosti uchováno v Židovském muzeu v Praze. Z výběru z těchto rozhovorů vychází i studie Anny Hájkové o mladých českých ženách v terezínském ghettu. Při hodnocení je třeba si položit i otázku: Do jaké míry jsou spolehlivé nálezy při používání vzpomínek sebraných padesát let po zkoumané události? Vyprávění pamětníků je ovlivněno zkušenostmi následujícího života, vyprávěním jiných lidí, četbou historické literatury apod. Vzhledem k velikosti vzorku respondentů a použité metodě ve studii A. Hájkové však není reprezentativnost zárukou.⁷

Ghetto v Terezíně bylo zřízeno v listopadu 1941 pod vedením Adolfa Eichmanna jako tranzitní tábor pro české Židy, kteří tvořili většinu terezínských vězňů. Dohromady ghettem prošlo skoro 74 tisíc českých Židů, později byli deportováni i Židé z Německa, Rakouska, menší skupiny z Nizozemí a Dánska, na konci války pak maďarští a slovenští Židé. Z celkem 150 tisíc osob, které byly deportovány do Terezína, více než pětina zemřela přímo tam, převážná většina nepřežila. Ghetto bylo postaveno pro pět tisíc osob, ale v době největšího přelidnění v září 1942 v něm bylo až 60 tisíc osob. Řízeno bylo židovskou samosprávou, v jejímž čele stála rada starších vedená starším. Samospráva se zodpovídala velitelskému SS, musela například sestavovat transportní listiny pod vedením SS.⁸

Hájková ve své studii přibližuje mnohá specifika života žen v ghettu. Jedním z nich byla například pro ženy neobyčejně důležitá čistota. Trpěly jejím nedostatkem a byly ochotny vstávat dříve, aby mohly dodržovat alespoň nejzákladnější hygienu. Ve vzpomínkách

⁶ Archiv Paměti národa. [online]. [cit. 2021-4-27]. Dostupné z: <https://www.pametnaroda.cz/cs/weinbergerova-jarmila-1923>

⁷ HÁJKOVÁ, Anna. „Řekla jsem si, že se prostě musím nějak přizpůsobit“: mladé české ženy v ghettu Terezín. In: Soudobé dějiny Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 18, č. 4, 2011, s. 603–606.

⁸ Ibid., s. 606–608. To platilo do října 1944. Poslední velké transporty už sestavovala komandatura SS.

zdůrazňují péči o vlasy, zejména odšívování. Zásadním problémem bylo opatrování obživy. Vězňové v Terezíně dostávali neadekvátní příděly jídla, trpěli hladem, staří lidé, kteří nebyli práce schopní, měli nárok na ještě menší příděly. Ženy měly výhradní podíl na fasování a přerozdělování potravin rodině a blízkým, často to pro ně znamenalo i rozdělit se o vlastní příděl. Jídlo bylo v Terezíně považováno za hlavní obchodní artikl, často tedy docházelo k navazování vztahů (i milostných) jen pro možnost získat potraviny. Pro tento fenomén Hájková navrhuje termín „racionální vztahy“. Objevila se také forma protislužeb, totiž sex za jídlo. Taková výměna byla čistě racionální, časově omezená a jednorázová (na rozdíl od „racionálních vztahů“). Z toho důvodu není příliš vhodné mluvit o prostituci, nýbrž lze použít pojem „instrumentální sex“, který zavedla Atina Grossmann. Možnost získat jídlo za sexuální služby měly pouze ženy, role mužského chování v ghettu byly nastaveny odlišně.⁹

O svých partnerech a vztazích se ženy ve vzpomínkách vyjadřovaly jen sporadicky nebo vůbec. Motivací sexuálních aktivit byla podobně jako u mužů potřeba navázat sociální vazby, sexualita fungovala jako potvrzení sebe sama uprostřed odcizených a hrůzných podmínek ghetta. Sex ale reprezentoval i zábavnou aktivitu pro volný čas.¹⁰

Pro vnímání vlastní důležitosti byla pro ženy důležitá práce. Pracovat museli všichni ve věku od čtrnácti do šedesáti pěti let.¹¹ Ženy obvykle vykonávaly podřadnější a pomocné práce. Jen zřídkakdy se stalo, že do organizace ghetta byla zapojena žena. Hájková v souvislosti s tím mluví o genderové diskrepanci v rozdělení moci. Ruth Bondyová připomíná, že například v Hamburských kasárnách, kde byla umístěna většina žen, patřilo vedení výhradně mužům. Rozdělení práce mezi pohlavími navíc odráželo nejen židovskou minulost, ale také německou přítomnost: velení SS v Terezíně bylo zastoupeno muži, ženy vykonávaly jen administrativní práci.¹² Vězeňkyně často líčily, jak na manuální práci nestačily, vyjadřovaly pochybnosti o sobě, měly komplexy méněcennosti; na druhou stranu smysl života v ghettu nacházely v práci pro kolektiv.¹³ Zapojení do práce pro ně znamenalo zároveň být součástí užší skupiny lidí, díky takové práci se pak stávaly členkami jakési nové rodiny. Často se zapojovaly do organizace místní zdravotní péče.¹⁴ Americký historik Terrence Des Pres vyvozuje, že šance na přežití u

⁹ HÁJKOVÁ, Anna. „Řekla jsem si, že se prostě musím nějak přizpůsobit“: mladé české ženy v ghettu Terezín. In: Soudobé dějiny Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 18, č. 4, 2011, s. 607–612.

¹⁰ Ibid., 614.

¹¹ Věková hranice se v průběhu existence ghetta posouvala.

¹² BONDY, Ruth. Women in Theresienstadt and the Family Camp in Birkenau. In: OFER, Dalie a Lenore J. WEITZMAN. *Women in Holocaust*. New Haven and London: Yale University Press, 1998, s. 312.

¹³ HÁJKOVÁ, Anna. „Řekla jsem si, že se prostě musím nějak přizpůsobit“: mladé české ženy v ghettu Terezín. In: Soudobé dějiny Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 18, č. 4, 2011, s. 612–613.

¹⁴ Ibid., 615–616.

vězňů koncentračních táborů vzrůstaly v případě, že byli součástí malé skupiny. Sybil Milton, která rozpracovala jeho závěry, představila tezi, že ženy zvládaly problémy života v táboře lépe než muži, protože si – mimo jiné – vytvářely malé skupiny, něco jako náhradní rodiny, jejichž členky se vzájemně chránily a pomáhaly jedna druhé přežít. Podle výzkumu Anny Hájkové však bylo sociální chování v Terezíně „genderově neutrální“ – muži i ženy měli snahu navazovat styky a kontakty ve stejné míře, samozřejmě obvykle podvědomě.¹⁵

¹⁵ HÁJKOVÁ, Anna. „Řekla jsem si, že se prostě musím nějak přizpůsobit“: mladé české ženy v ghettu Terezín. In: Soudobé dějiny Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 18, č. 4, 2011, s. 617.

1.2 Egodokumenty o holokaustu

Jako egodokumenty jsou označovány texty s rozhodujícím podílem vlastní zkušenosti autorů, tedy deníky, autobiografie a memoáry. Podle polského literárního vědce Jacka Leociaka deníky a memoáry rozlišuje zejména jejich čas napsání. Deníky vznikají v čase dění nebo bezprostředně po něm, *hic et nunc*. Paměti vznikají s kratším či delším časovým odstupem od popisovaných událostí, tedy *post factum*. Leociak poskytuje jasné rozdělení: během války autoři píšou deníky a kroniky, po válce pak vzpomínky; zmiňuje i pochybné nakladatelské strategie vydávat paměti za deník. Liší se také místo napsání deníků a memoárů. Pamětníci píšící memoáry psali po válce v bezpečí, kdežto deníky vznikaly za okupace, v Terezíně, v úkrytech, či dokonce v koncentračních táborech. Obracují se do minulosti, jejich čas vyprávění je tedy minulý. V tomto ohledu jsou opozicí k deníkům, jejichž vyprávěcí čas je přítomný.¹⁶

¹⁶ SLADOVNÍKOVÁ, Šárka. Memoárová literatura o šoa. In: HOLÝ, Jiří, ed. *Cizí i blízcí: Židé, literatura a kultura v českých zemích 20. století*. Praha: Akropolis, 2016, s. 522.

1.2.1 Paměti

Paměti (synonymně memoáry) můžeme definovat jako *vzpomínkové vyprávění zaměřené především na prostředí a osobnosti, které autor poznal, a na události, jichž byl svědkem*.¹⁷ Paměti nebo memoáry patří do literatury faktu (dokumentární literatury), dokumentární funkci slouží například faktografické údaje. Příznačné pro memoáry je také vyprávění v ich-formě, vychází se tedy ze subjektivního stanoviska autorského vypravěče.¹⁸ Na rozdíl od deníku by memoáry měly být méně aktuální a subjektivní. Memoáry těch, kteří přežili holokaust, jsou většinou silně individualizované a vyprávějí příběh jedince a jeho nejbližších. U memoárů vydaných s větším časovým odstupem je ale také velká pravděpodobnost, že autor události zkreslí, subjektivně zabarví a příkrášlí, zvláště pokud napomůže paměti například dobovými novinami, časopisy apod.¹⁹

Memoáry nezdědka čerpají z bezprostředních záznamů, ale předpokládají časový odstup od událostí, který se projevuje prolínáním, někdy konfrontací dvou časových perspektiv: proudu vzpomínkových představ s aktuální autorovou reflexí. V pamětech psaných v situaci ohrožení se autor vrací do dětství a mládí, hledá své kořeny a jistoty. Podle vztahu k realitě lze rozlišit paměti autentické a fiktivní, které napodobují formou krásnou literaturu.²⁰ Vlastimil Válek taktéž upozorňuje, že vzpomínková literatura překračuje některými prvky oblast literatury dokumentární a přesouvá se až mezi díla beletristická. Tuto skutečnost popisuje jako *neustálé napětí mezi holým faktem a jeho estetickým využitím, mezi prostým popisem prožité a viděné skutečnosti, mezi informací o minulosti a mezi uměleckým ztvárněním prožitého a viděného*.²¹ Již z vyjádření neustálého napětí je zřetelné, že hranice mezi literaturou dokumentární a krásnou není vždy zcela ostrá.

Každá memoárová kniha o holokaustu vypráví v určitém smyslu stejný příběh. Všechny memoáry obsahují příběhy o perzekuci, věznění, utrpení a přežití. U každé knihy je však něco jedinečného: vypráví osobní příběh o šoa, a tím jej individualizuje. Častou motivací k sepsání memoárů je imperativ zachování paměti. Jedná se o židovský koncept, který je zakotvený již

¹⁷ MOCNÁ, Dagmar, PETERKA, Josef, eds. *Encyklopedie literárních žánrů*. Praha: Paseka, 2004, s. 436.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ VÁLEK, Vlastimil. Místo memoárového žánru v rámci literatury. *K specifčnosti memoárové literatury*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, 1984, s. 55.

²⁰ MOCNÁ, Dagmar, PETERKA, Josef, eds. *Encyklopedie literárních žánrů*. Praha: Paseka, 2004, s. 437.

²¹ VÁLEK, Vlastimil. Místo memoárového žánru v rámci literatury. *K specifčnosti memoárové literatury*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, 1984, s. 60.

v talmudu.²² Například Hana Posseltová věnovala svou knihu vnukovi Aleškovi. Za znovunalezením deníku Evy Roubíčkové zase stály její děti, které pro ni byly impulsem k překladu deníku a k jeho následnému publikování.

Některé vzpomínky pojmají holokaust jako narativně uzavřenou událost, zakončenou vítězstvím nad smrtí, někteří pamětníci zachytili i poválečný návrat do společnosti, případně emigraci, vyrovnávání se se ztrátou rodiny, ale i existenční problémy. Prvkem oslabujícím autenticitu výpovědí jsou právě paměti integrující poválečné znalosti. Naopak ji zvyšuje snaha autorů odlišit, co přeživší mohl vědět v době prožívání holokaustu a co si nastudoval až zpětně. Když například Hana Posseltová píše o stavu tábora Bergen-Belsen na konci války, začleňuje do svých pamětí stati z knihy Eberharda Kolba o historii tohoto tábora a odděluje tak informace dokumentárního charakteru. Pokud si přeživší po válce vzpomínky neověřovali, oslabuje to v jistém smyslu jejich informační potenciál. Na druhou stranu tento přístup zvyšuje jejich autenticitu.²³

²² SLADOVNÍKOVÁ, Šárka. Memoárová literatura o šoa. In: HOLÝ, Jiří, ed. *Cizí i blízcí: Židé, literatura a kultura v českých zemích 20. století*. Praha: Akropolis, 2016, s. 521.

²³ *Ibid.*, s. 527–528.

1.2.2 Deníky

Pokud bychom měli obecně definovat deníky, pak jsou to *chronologicky řazené, zpravidla datované osobní záznamy, pořizované v krátkých intervalech a bez časového odstupu*. Stejně jako memoáry může být deník žánrově zařazen mezi dokumentární literaturu. Před fikcí a fabulací upřednostňuje spíše bezprostřednost záznamu, autentičnost sebevyjádření a věcnou informativnost.²⁴

Deníky Židů napsané v průběhu nacistické perzekuce obsahují individualizované příběhy obětí šoa. Přinášejí silně osobní výpověď, která je pouhým zlomkem obrazu celé doby, v níž pisatel žil a psal. Podle Tomáše Kubíčka jsou pro deník charakteristické rezignace na souvislosti a selekce podřízená vnitřní logice subjektu. Z dokumentárního hlediska jsou významné především ty deníky, které autor nezamýšlel vydat. Jejich autenticita vychází právě ze záměru text nepublikovat. Na druhé straně jsou poté stylizované deníky, které autoři později upravovali a jejichž dokumentární hodnota je oslabena. Vlastimil Válek používá opozitní rozdělení na *deníky určené veřejnosti a na soukromé deníky*.²⁵

Pro hodnocení deníků, které si Židé psali v nacistických táborech a ghettech, je důležité například kritérium věku autorů, se kterým souvisí i sociální status a kulturní rozhled. Každá věková skupina vnímala ghetto jinými očima a totéž platí pro rozdíly genderové, národnostní, konfesní a jiné.²⁶ Důležitá je také dovednost psát, vzdělání pisatelů a postavení v terezínské hierarchii, to, co Pierre Bourdieu nazývá sociálním a kulturním kapitálem. Významným problémem je také autenticita deníků. *Žádné svědectví pochopitelně nemůže podat „realitu o sobě“, protože každý text je konstrukcí, a tedy i interpretací*. Některé deníky obsahují narativní postupy, a tím se přibližují literárnímu dílu. Například u Hany Bořkovcové vyznívá psaní jejího deníku jako apel, který dává smysl jinak bezútěšné situaci v ghettu.²⁷ Deník Evy Roubíčkové i kniha Hany Posseltové obsahují zřetelné narativní strategie. Často se objevuje v textu adresát či adresátka, třeba i fiktivní, u Hany Posseltové je adresátem zápisků zejména její partner, na některých místech i bratranec či otec. *Deníky i jiné texty psané v mezní situaci aktuálně stvrzují*

²⁴ MOCNÁ, Dagmar, PETERKA, Josef, eds. *Encyklopedie literárních žánrů*. Praha: Paseka, 2004, s. 98.

²⁵ SLADOVNÍKOVÁ, Šárka. Zobrazení holokaustu v denících. In: HOLÝ, Jiří, ed. *Cizí i blízcí: Židé, literatura a kultura v českých zemích 20. století*. Praha: Akropolis, 2016, s. 385.

²⁶ HOLÝ, Jiří. Deníky z Terezína a deník Willyho Mahlera jako způsoby hledání ztracené identity. In: *Kultura a totalita 2, Válka*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2014, s. 350–371.

²⁷ Ibid., s. 354.

*otřesenou identitu toho, kdo píše, zároveň jejich autor kolem sebe buduje neviditelný komunikační kruh, který přesahuje aktuální čas i prostor.*²⁸

První úplné vydání deníku z Terezína se uskutečnilo až v roce 1995, šlo o deník Egona Redlicha, který je jedním z nejcennějších zdrojů informací o Terezíně, jelikož se jednalo o člena židovské samosprávy ghetta.²⁹ Jako jeden z mála tematizuje v deníku z Terezína fyzickou lásku i nevěru. Jeho zápisky dávají nahlédnout do vnitřních mechanismů fungování ghetta, autor patřil k privilegovaným mužům s vysokými morálními standardy.³⁰ V denících se projevují genderové rozdíly mezi „mužským“ a „ženským“ psaním, jak jsme již nastínili v úvodu práce. Ženy se častěji věnují popisům vztahů a svých pocitů. Výjimkou jsou věcnější zápisky Alice Ehrmannové, jejichž smyslem je hlavně zanechat svědectví. V denících se často objevuje motiv citové otupělosti, jehož konkrétnímu projevení se věnujeme v interpretačním oddílu. Navzdory těžkým podmínkám se Židé snažili vést „normální život“. Prožívání emocí odčerpává velké množství energie, kterou autoři potřebovali k přežití.³¹

²⁸ HOLÝ, Jiří. Deníky z Terezína a deník Willyho Mahlera jako způsoby hledání ztracené identity. In: *Kultura a totalita 2, Válka*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2014, s. 352.

²⁹ Ibid., s. 353.

³⁰ SLADOVNÍKOVÁ, Šárka. Zobrazení holokaustu v denících. In: HOLÝ, Jiří, ed. *Cizí i blízcí: Židé, literatura a kultura v českých zemích 20. století*. Praha: Akropolis, 2016, s. 395–400.

³¹ Ibid., s. 422–423.

2. Interpretace jednotlivých děl

Rozvržení následující interpretační části je zvoleno v pořadí SF, ER, HP v případě vymezení životopisných reálií, vzniku a vydání knih, struktury a kompozici textu. Toto pořadí je zvoleno podle data vydání knihy (SF 2015, ER 2009, HP 1997) a také dle věku autorek: nejmladší byla SF, poté ER a nejstarší HP.

U jazykových specifik je již provedeno porovnávání různých aspektů ve všech třech textech. V kapitole týkající se tématu a motivů se zaměřujeme především sledování jednotlivých motivů a nedržíme se chronologie knihy, výše zmíněné pořadí tedy již nemůže být ze samé podstaty práce striktně dodržováno.

2.1 Vznik díla a jeho a vydání

V následujícím oddílu práce nejprve v krátkosti nastíníme životopisné údaje jednotlivých autorek důležité pro interpretaci textu a jeho zasazení do kontextu a v další kapitole se budeme věnovat vzniku a vydání jejich děl.

Autorkou první knihy *Terezín, ráj mezi lágry* je Susanne Stern (roz. Fall), která se narodila v roce 1922 v Ostravě do dobře situované německy mluvící rodiny. Životopisné údaje o autorce jsou uvedeny v doslovu Anny Hájkové. Dovídáme se, že po otcově deportaci do Polska v roce 1939 se přestěhovala s matkou do Prahy, kde pracovala v pobočce Židovské obce pověřené správou zabaveného židovského majetku deportovaných rodin (například nábytku a veškerého vybavení vyprázdněných bytů). Při své práci udržovala kontakty s přáteli a kolegy deportovanými v Terezíně a posílala jim balíčky s potravinami. Její péče o druhé opírající se o vybudovanou síť kontaktů se stane příznačným rysem její strategie, jak přežít v ghettu.³² Její sestra Alice s manželem byla deportována do Lodže, ona sama pak sledovala, jak se její příbuzní a přátelé postupně vytrácejí. SF spolu se svou matkou byla do terezínského ghetta transportována 3. března 1943. Plný obsah likvidační mašinerie jí známý nebyl.³³ Jako 23letá dívka sepsala zápisky krátce po svém odchodu z Terezína, poté se se svým manželem Franzem Sternem přestěhovala do Izraele, kde v roce 2003 zemřela.³⁴

Druhou autorkou je Eva Roubíčková (roz. Mändlová). Narodila se v roce 1921 v Žatci do německy mluvící židovské rodiny. Její otec Arnošt Mändl byl profesor na gymnáziu a veterán první světové války. Roku 1938 rodina utekla ze Sudet do Prahy kvůli židovskému původu.³⁵ Ještě před nařízením, které zakazovalo všem Židům navštěvovat vzdělávací instituce, její rodiče trvali na tom, aby i navzdory sílícímu antisemitismu školu dokončila (její otec učil ve škole, kam chodila). Společně se svým snoubencem Richardem Roubíčkem se snažila o emigraci, avšak povedlo se to pouze jemu, ona kvůli svému věku (bylo jí 17 let) nedostala v Británii pracovní vízum. Se snoubencem tedy ztratila kontakt, neboť Židům byly zakázány i veškeré styky se zahraničím. Jak píše v úvodní kapitole k vydání *Terezínského deníku*, byla

³² HÁJKOVÁ, Anna. Ghetto jako mladistvé dobrodružství. In: FALL, Susanne. *Terezín, ráj mezi lágry*. Praha: Revolver Revue, 2015, s. 79.

³³ MAREŠOVÁ, Milena M. „Vyličím Terezín tak, jak jsem ho viděla a zažila,“ říká Susanne Fall a její kniha rozhodně stojí za čtení. *Český rozhlas: Vltava* [online]. 16. 11. 2015 [cit. 2021-03-20]. Dostupné z:

<https://vltava.rozhlas.cz/vylicim-terezin-tak-jak-jsem-ho-videla-a-zazila-rika-susanne-fall-a-jeji-kniha-5073708>

³⁴ HÁJKOVÁ, Anna. Ghetto jako mladistvé dobrodružství. In: FALL, Susanne. *Terezín, ráj mezi lágry*. Praha: Revolver Revue, 2015, s. 87.

³⁵ Archiv Paměti národa. [online]. 26. 8. 2009. [cit. 2021-04-2]. Dostupné z: <https://www.pametnaroda.cz/cs/roubickova-eva-20090826-0>

mladá a přes všechna protivenství se snažila užívat si života, jak jen to bylo možné. Na konci roku 1939 se začlenila do skupiny kamarádů, kteří měli podobné zájmy. S některými z nich se shledala i v ghettu. Do terezínského transportu spolu s matkou byla zařazena velmi brzy po vzniku ghetta, 17. prosince 1941.³⁶ V terezínském ghettu zůstala až do jeho osvobození v květnu 1945. Po válce se vdala za Richarda Roubíčka, který se vrátil z Británie, kde sloužil v československé jednotce britské armády, a společně žili v Československu. Zemřela v roce 2013.

Poslední autorkou je Hana Posseltová, která se narodila roku 1919 v kultivované českožidovské rodině v Mladé Boleslavi. Hanin prastrýc z matčiny strany byl proslulý český germanista Arnošt Kraus. Její otec napsal učebnici němčiny. Deníky HP prozrazují, stejně jako u Hany Bořkovcové, její velkou múzičnost. Před deportací do Terezína se potýkala s rozdělením své rodiny, její sestra Věra s otcem se odstěhovali do Prahy a ona ke známým do Kutné Hory. Po několika měsících se vrátila k matce do Mladé Boleslavi, kde ale situace pro Židy nebyla dobrá. Díky známým však měly ona i matka dostatek potravin, a tak je za pomoci mladoboleslavského řidiče autobusu posílaly sestře a otci do Prahy. Otec byl v květnu 1942³⁷ zatčen za „obchodování s potravinami“ a poté dostal povolání do transportu. Odjel takzvaným Aah transportem³⁸ i s dcerou Věrou a oba zahynuli. V září téhož roku následovalo zatčení Haniny matky. Jednalo se o falešné udání, a tak byla po třech týdnech propuštěna, avšak musela ihned nastoupit do transportu do Terezína. Na její přání gestapo zařídilo i transport Hany. Obě odjely transportem Ca³⁹ na konci října⁴⁰ roku 1942 v době, kdy se terezínské ghetto potýkalo s přelidněností.⁴¹ V prosinci 1943 byly obě transportovány do Osvětimi. Později byly poslány na nucené práce do Hamburku a posléze deportovány do Bergen-Belsenu. Hana po válce studovala na filozofické fakultě a později vyučovala španělštinu na střední škole a překládala beletrii ze španělštiny, francouzštiny a portugalštiny.⁴²

³⁶ ROUBÍČKOVÁ, Eva. *Terezínský deník 1941–45: Svědectví o životě a smrti v terezínském ghettu*. Praha: P3K, 2009, s. 9–14.

³⁷ V době heydrichiády, tedy období těsně po atentátu na zastupujícího říšského protektora Reinharda Heydricha, kdy bylo v zemi vyhlášeno stanné právo, probíhaly domovní prohlídky, zatýkání apod.

³⁸ Aah transport z 10. 6. 1942, trestný transport pro celkem 1000 osob za Heydrichovu smrt, směřující do Majdanku, ze kterého přežil (uprchl) jediný vězeň.

³⁹ Tento transport neměl zůstat v Terezíně, ale měl podle výpovědi Hany Posseltové pokračovat dále na východ. Matka s dcerou však byly z tohoto transportu vyreklamovány Evou Ebertovou na základě ustanovení, kdy příslušníci rozptýlených rodin směli zůstat v Terezíně a čekat na zbytek rodiny.

⁴⁰ Měsíc (od propuštění matky v září až do 24. 10. 1942) strávily obě na Novém výstavišti v Praze čekáním na transport.

⁴¹ POSSELTOVÁ-LEDEREROVÁ, Hana. *Máma a já (Terezínský deník)*. Praha: G plus G, 1997, s. 9–23.

⁴² *Ibid.*, s. 19.

Následující část se věnuje vzniku a vydání jednotlivých textů. Jak je zmíněno v úvodu knihy Susanne Fall, jádro textu bylo napsáno nejspíše během jediného dne, a to 14. 5. 1945. Je tedy zřejmé, že autorka své zkušenosti zapisovala čerstvé, beze studu, bez potřeby domýšlet, interpretovat či mytizovat.⁴³ Hájková uvádí, že definitivní verze vznikla koncem padesátých let.⁴⁴ Do jaké míry autorka upravovala či doplňovala své svědectví, není zcela jasné, avšak dle ediční poznámky pozdější zásah do textu nebyl nijak výrazný (viz níže, kapitola 2. 2 Styl a jazyk). První vydání textu Susanne Fall realizovalo nakladatelství Revolver Revue v roce 2015 pod názvem *Terezín, ráj mezi lágry*, z němčiny ho přeložila Věra Koubová. Kniha v německém originále vůbec nevyšla, české vydání je první. Pozůstalost SF včetně tohoto svědectví věnovala izraelskému památníku Beit Terezín dcera autorky Alisa Sharon.⁴⁵

Deník Evy Roubíčkové vycházel nejprve na konci 60. let v denním tisku, rukopis zůstal znám pouze úzkému okruhu badatelů. V roce 1992 vyšel ve Sborníku Tereziánského ghettá *Tereziánské listy* článek *Z deníku Evy Roubíčkové*, který obsahoval vybrané pasáže z deníku s komentáři Vojtěcha Blodiga.⁴⁶ Kompletní deník vyšel poprvé v angličtině: *We're Alive and Life Goes On. A Theresienstadt Diary* (1998). V češtině vyšel v nakladatelství P3K v roce 2009 a 2017 pod názvem *Tereziánský deník 1941–45. Svědectví o životě a smrti v tereziánském ghettu*. Překlad deníku z německého originálu připravila Eva Roubíčková se svým manželem Richardem Roubíčkem. Německý originál líčil události již od 1. 1. 1941, česká verze deníku začíná 10. 12. 1941. Líčení osudů před válkou a po válce vychází z dodatečných výpovědí autorky, z osobních rozhovorů s ní, případně je doplněné o historická fakta a dobové realie.⁴⁷ Deník ER je jediný dochovaný deník přeživšího vězně, který pokrývá prakticky celé období existence ghettá, od jeho počátků až po osvobození.⁴⁸

Hanu Posseltovou inspirovala k psaní deníku v Terezíně její matka. Začala psát 23. listopadu 1942, tedy téměř měsíc po jejich příjezdu do Terezína v říjnu 1942. Jak sama píše, její notýsek se pro ni stal symbolem záchrany rozumu. Svůj deník uschovala v Terezíně, kde si ho na konci června 1945 vyzvedla v jednom ze sklepů tereziánské pevnosti, kam ho zakopal její přítel.

⁴³ MAREŠOVÁ, Milena M. „Vylíčím Terezín tak, jak jsem ho viděla a zažila,“ říká Susanne Fall a její kniha rozhodně stojí za čtení. *Český rozhlas: Vltava* [online]. 16. 11. 2015 [cit. 2021-03-20]. Dostupné z:

<https://vltava.rozhlas.cz/vylicim-terezin-tak-jak-jsem-ho-videla-a-zazila-rika-susanne-fall-a-jeji-kniha-5073708>

⁴⁴ HÁJKOVÁ, Anna. Ghetto jako mladistvé dobrodružství. In: FALL, Susanne. *Terezín, ráj mezi lágry*. Praha: Revolver Revue, 2015, s. 87–88.

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ BLODIG, Vojtěch. Z deníku Evy Roubíčkové. In: *Tereziánské listy: sborník Památníku Terezín*. Ústí nad Labem: Severočeské nakladatelství 20, (1992) s. 67–101.

⁴⁷ Viz ediční poznámka v knize.

⁴⁸ Památník Terezín. [online]. [cit. 2021-4-27]. Dostupné z: <https://www.pamatnik-terezin.cz/osobnosti/eva-roubickova>

Deník nazvaný původně *Snové a skutečné* je základem knihy s názvem *Máma a já*, která vyšla v roce 1997 v nakladatelství G plus G. Ostatní kapitoly doplnila v 80. letech. Jak zmiňuje v předmluvě, k návratu k deníku ji přivedla smrt matky.⁴⁹ Originál deníku je psán v češtině.

⁴⁹ POSSELTOVÁ-LEDEREROVÁ, Hana. *Máma a já (Tereziánský deník)*. Praha: G plus G, 1997, s. 9–23.

2.2 Styl a jazyk

2.2.1 Struktura

Kniha Susanne Fall obsahuje krátký úvod s časovým zařazením do kontextu (datum odjezdu do ghetta: 3. 3. 1943 a datum napsání textu: 14. 5. 1945) a poté samotný text, který je členěn pouze na odstavce, nikoliv kapitoly. Kniha je doplněna o epilog, jehož autorkou je Anna Hájková, historička působící na University of Warwick ve Velké Británii, která se specializuje na studium každodenního života během holokaustu a sexualitu během holokaustu. Doslov je nazván *Ghetto jako mladické dobrodružství* a je jedním z mála dostupných pramenů k poznání a vysvětlení poselství celé knihy. V závěru knihy je krátká ediční poznámka, z níž se lze dovědět informace o originálním textu, avšak již ne příliš mnoho o pozdějším doplňování či upravování. V poznámce je uvedeno: *Originál textu tvoří šestačtyřicet stran strojopisu s několika málo pozdějšími vpisky propiskou, které vkládáme do [hranatých závorek].*⁵⁰ Vzhledem k této poznámce a malému výskytu tohoto typu závorek lze usoudit, že pozdější zásahy po napsání textu nebyly nijak markantní.

Kniha Evy Roubíčkové obsahuje předmluvu (jejími autory jsou Vojtěch Blodig a Ondřej Klípa) a je členěna na kapitoly. První kapitola se jmenuje *Život před transportem* a vznikla jako doplnění k samotnému deníku. Další a nejobsáhlejší část knihy nese název *Deník*. Ten je strukturován na kapitoly nesoucí název dle let strávených v Terezíně (1941–1945). Jednotlivé zápisky obsahují vždy datum napsání a název dne v týdnu.⁵¹ Poslední součástí příběhu samotné Evy Roubíčkové doplněného taktéž ex post je kapitola *...a po válce*. Závěrem knihy ve vydání nakladatelství P3K je odborný doslov *Terezínské ghetto* od autora Vojtěcha Blodiga. Deník je doplněn o poznámkový aparát obsahující komentáře manželů Roubíčkových a redakční komentáře přibližující například osudy jednotlivých osob, o kterých autorka v deníku píše. Ediční poznámky k vydání jsou rozsáhlejší než u SF, najdeme v nich mimo jiné údaje k překladu deníku. Text knihy je doplněn o rodinné fotografie nebo snímky dokreslující deníkové záznamy (například dobové fotografie nebo korespondenci); právě obrazové přílohy bývají příznačné pro žánr memoárů. Pro lepší časovou orientaci v deníku je v záhlaví každé stránky uveden měsíc a rok napsání.

Kniha Hany Posseltové je členěna na 11 kapitol, z nich první tři jsou stěžejní pro tuto práci (*Máma a já, Cesta do beznaděje, S mámou v Terezíně*), následuje kapitola *Do Osvětimi* a další

⁵⁰ FALL, Susanne. *Terezín, ráj mezi lágry*. Praha: Revolver Revue, 2015, s. 90.

⁵¹ Ne vždy koresponduje datum se skutečným dnem v týdnu, v takovém případě je to okomentováno v poznámce.

kapitoly, kterými se zde nezabýváme. Ediční poznámka na konci knihy je krátká, obsahuje jen informaci o změně pravopisných pravidel v Terezínském deníku. Samotný deník začíná kapitolou *S mámou v Terezíně*⁵² a jednotlivé zápisky jsou vždy uvedeny datem napsání. Poznámkový aparát části o Terezíně obsahuje celkem 13 vysvětlivek, v porovnání s deníkem ER je to menší penzum informací. Zatímco u ER jsou dodatečné poznámky odděleny od deníku čarou, u HP jsou od deníku rozlišené pouze velikostí písma a číslem poznámky, někdy jako by vizuálně splývaly se samotným deníkem. Součástí knihy je na straně 8 faksimilie rukopisu autorky deníku. Samotný text neobsahuje žádnou obrazovou přílohu, na přebalu knihy je pozdější portrétní fotografie autorky deníku společně s životopisnými reáliemi. Oproti knize ER je grafická stránka deníku HP méně propracovaná. Roli v tom může hrát rok vydání (HP 1997, ER až 2009), tedy lepší možnosti (dané technickým rozvojem), jak knihu poutavě upravit i pro stránce grafické.

⁵² Deník je uvozen názvem kapitoly a dvěma odstavci, které jsou jakýmsi úvodem k deníku; autorka zmiňuje matčin nápad v Terezíně něco psát. Zmíněn je zde také původní název deníku *Snové a skutečné – vzdálenému milému*.

2.2.2 Žánrové zařazení

Z hlediska žánru bychom text SF mohli zařadit do memoárové literatury s beletrizačními prvky. Beletrizace se vyjevuje například pomocí přímé řeči již v úvodu knihy, kdy SF přijede do Terezína a mezi vězni pozná svého přítele Ervína: „*Máš něco? Schovám ti to, jen ne peníze, to je nebezpečné.*“ *Bez povšimnutí tak putuje do jeho kapsy baterka, plnicí pero a taky kus slaniny, je to hodnotný dárek.* (Fall, 2015: 13) Stylizačním prvkem je tedy i básnické vyjádření „putuje do jeho kapsy“.

Tento jev můžeme zaštitit pojmem beletrizace detailem, na který upozorňuje Sladovníková. Vlastimil Válek používá toto označení při stylizaci či využívání slohových prostředků z krásné literatury. Autorka používá i beletrizaci kompozicí, ale ne ve smyslu líčení života před válkou a po válce, postupné ztráty svobody apod., ale spíše exkurzemi do budoucnosti (viz níže, 2.2.3 Kompozice).

Vzhledem k brzkému datu napsání (téměř bezprostředně po zažitě zkušenosti) bychom text SF mohli nazvat také jako zčásti autentický egodokument. Při hodnocení musíme vzít v potaz stylizační aspekt, kdy je dokumentární hodnota textu oslabena.⁵³

V závěrečné studii Hájková zmiňuje i žánr *journal intime*, na který poukázala historička Alexandra Garbarini. Autor v něm popisuje vlastní, soukromý a ne nutně „významný“ život. Jedním ze souvisejících aspektů v textu Susanne Fall je například užití jmen. Některá jména zkracuje na iniciály, které někde i mění (není zřejmé, jestli například P. a Puci je jeden člověk, či dva). Zároveň se objevuje přímost, syrovost a specifická hovorová dikce. Hájková připomíná historičku Na'ama Shik, která zdůrazňuje důležitost poválečných svědectví: doboví svědci podali zprávu o skutečnostech, které později zapomněli, byly jim trapné, nebo se už nedaly vyprávět v prostředí, v němž se zabydleli. Tato raná poválečná svědectví poskytují do jisté míry přímé svědectví, na rozdíl od deníku obsahují narativ, pokus události uspořádat a vtisknout jim smysl.⁵⁴ Sladovníková přichází s myšlenkou, že kvůli krátkému časovému odstupu od popisovaných událostí postrádají rané vzpomínky nadhled a zapojení do širšího kontextu. Paměti psané těsně po válce bývají také výrazně emotivní.⁵⁵

⁵³ SLADOVNÍKOVÁ, Šárka. Zobrazení holokaustu v denících. In: HOLÝ, Jiří, ed. *Cizí i blízcí: Židé, literatura a kultura v českých zemích 20. století*. Praha: Akropolis, 2016, s. 385.

⁵⁴ HÁJKOVÁ, Anna. Ghetto jako mladistvé dobrodružství. In: FALL, Susanne. *Terezín, ráj mezi lágry*. Praha: Revolver Revue, 2015, s. 88.

⁵⁵ SLADOVNÍKOVÁ, Šárka. Memoárová literatura o šoa. In: HOLÝ, Jiří, ed. *Cizí i blízcí: Židé, literatura a kultura v českých zemích 20. století*. Praha: Akropolis, 2016, s. 523.

V případě knihy ER se až na úvodní a závěrečné kapitoly včetně pozdějšího doplnění deníku z podzimu 1944 jedná o překlad autentických deníkových záznamů, které si autorka vedla v Terezíně, žánrově tedy text můžeme zařadit mezi deníky. Stylizaci a úpravu deníku po jeho napsání a při jeho překladu prozrazují jednak poznámky pod čarou, jednak občasné hodnocení děje, který již proběhl před nějakou dobou. U ER se neobjevují přímo jistá předznamenání do budoucna jako u SF, ale spíše náznaky, že se s deníkem pracovalo i později. Kupříkladu když autorka v záznamu z 8. 5. 1943 líčí potravinovou pomoc od Karla Košvance a jeho rodiny, pasáž uzavírá větami „*Nikdy nemohu těmto dvěma lidem zapomenout, co pro nás udělali, a tak zázračným způsobem. Doufám pouze, že se jim někdy budu moci odvděčit.*“ (Roubíčková, 2009: 83) Kladení těchto dvou tvrzení vedle je pozoruhodné, protože první se obrací do minulosti („*co pro nás udělali*“), na kterou vypravěčka nemůže zapomenout, nabízí se tedy interpretace, že takový zápis si nejspíše nenapsala přímo v ghettu. Nevíme však, jak první věta (*Nikdy nemohu...*) zněla v originále, je možné, že by se to dalo i přeložit jako „nebudu moci“. Následně autorka doufá, že jednou se jim bude moct odvděčit, čímž je pozornost opět stahována do času stráveného v ghettu. Někdy jako by i předpokládala budoucí zveřejnění deníku a obrací se na čtenáře: *Ve Viktorii dostávám někdy dokonce bílý chléb – jen si to představte! – nebo hrachovou kaši apod.* (Ibid., 52) Můžeme se pouze domnívat, zda se jedná o autentickou reakci na „exkluzivitu“ bílého chleba, nebo zda jde o později připsanou vsuvku.

Ediční poznámka v knize HP uvádí jen kusé informace o tom, že texty vydání vycházejí z autorizovaného rukopisu a že drobné úpravy (zejména gramatické) byly provedeny v části Tereziánský deník. Jak zmiňuje Sladovnicková, polovina „deníku“ Hany Posseltové jsou vzpomínky sepsané v devadesátých letech (kromě několika dochovaných autentických deníkových záznamů napsaných krátce po osvobození).⁵⁶ Na přebalu (čtvrté straně obálky knihy) se dovídáme informaci o doplnění v osmdesátých letech. Žánrově můžeme knihu HP zařadit do paměti sepsaných desítky let po válce, které jsou doplněny úryvky z deníku a korespondence.⁵⁷

⁵⁶ SLADOVNÍKOVÁ, Šárka. Memoárová literatura o šoa. In: HOLÝ, Jiří, ed. Cizí i blízcí: Židé, literatura a kultura v českých zemích 20. století. Praha: Akropolis, 2016, s. 524.

⁵⁷ Ibid., s. 522.

2.2.3 Kompozice

Chronologická kompozice knihy SF je do jisté míry narušována krátkými pasážemi, které vysvětlují, jak něco dopadlo ve skutečnosti; jedná se spíše jen několik slov či vět než o dlouhé odstavce. Vypravěčka v těchto částech textu komentuje děj, který teprve nastane, pojmenovává události, které teprve přijdou, a vztahuje se tím tak k budoucnosti. Tato místa v textu můžeme považovat za jistá předznamenání do budoucna.⁵⁸ Objevují se například, když ji paní B. vyreklamuje z transportu: *Dnes víme, že o půl roku později skončil kompletní transport v plynových komorách Osvětimi. Paní B. je tedy skutečně mou zachránkyní.* (Fall, 2015: 33) Jisté předznamenání do budoucna je i na první straně knihy: *Ještě nevíme o vyhlazovacích táborech, plynových komorách atd.* (Fall, 2015: 9) Nebo se nepřímou odkazuje do budoucnosti na počátku jejího příběhu, kdy se poprvé dostane do své ubikace a popíše, jak to tam vypadá: *A teď nastane všechno to, co později bylo tak samozřejmé a jen na počátku tak cizí a nové.* (Fall, 2015: 15)

Knihy začíná časem před předvoláním do transportu, ale není zde líčen dlouhý a pro memoáry tohoto typu obvyklý nástin postupného pozbývání svobody, nošení žlutých hvězd, zákazů pro Židy, ale zkratovitě jsou popsány peripetie s povoláním do transportu, které vypravěčka popíše způsobem charakteristickým pro její vypravování, které v tomto úryvku zní až sarkasticky: *Jsme nachystány. Náhle přijde zpráva: transport odvolán, odsunut na neurčito. Škoda, už jsem ho zahrnula do programu.* (Fall, 2015: 10)

Pokud vezmeme v úvahu samotný deník Evy Roubíčkové, jeho kompozice je chronologická. Na listopad 1943 připadá poslední zápis ze dne 14. 11., po něm následuje pro tento deník nezvykle dlouhá odmlka: další zápis je pořízen až 10. prosince 1943. O tři dny později, 13. 12. 1943, autorka uznává pauzu ve psaní a měsíční vynechání se snaží dohnat: *Musím se v paměti vracet hodně dozadu, abych napsala skutečně vše, co se stalo, a doufám, že na nic nezapomenu.* (Roubíčková, 2009: 116) Následuje rozsáhlé líčení událostí, které se staly mezi polovinou listopadu a prosince. Můžeme se pouze domnívat, zda se jedná o autentický zápis, nebo o pozdější přepis. První větou, uvedenou výše, je však pro pozorného čtenáře autentičnost deníku oslabena. Použité spojení „vracet se v paměti hodně dozadu“ může znít jako vrácení se o několik desítek let zpět, nikoliv o pouhý měsíc. V kontextu celého deníku se však jedná o jediný nepřiznaný moment narušení plynulosti ve vyprávění. V říjnu 1944 přerušila autorka psaní deníku na tři měsíce. Zápisky z října až prosince 1944 jsou tedy doplněny ex post při překladu

⁵⁸ V němčině *zukunftsgerisse Vorausdeutung*, převzato z knihy *Bauformen des Erzählens* (Stuttgart, 1955) německého teoretika literatury Eberharda Lämmerta.

deníku dne 19. 5. 1965, jak uvádí poznámka redakce na straně 157. Zde jsou tedy doplněny pozdějšími zápisy události, nejedná se však o rozsáhlé doplnění, ale o necelé dvě strany v knize.

Jak sama HP předesílá, v deníku *přítomnost a minulost se řadí vedle sebe – bez ladu a skladu – tak, jak se mi v té bezútěšnosti vynořovaly v mysli* (Posseltová, 1997: 24) Kompozice je sice povětšinou knihy chronologická (ze samé podstaty deníkových záznamů), avšak ne vždy ucelená tematicky. Například doplňující kapitola *Cesta do beznaděje* by se mohla zdát nekoherentní, představuje však především často nahodilý myšlenkový proud autorčiných vzpomínek, který může být s tak velkým časovým odstupem od událostí velmi emotivní i zkreslený pamětí. Tato kapitola i jiné pasáže deníku jsou na několika místech doplňovány úryvky z korespondence. Samotný deník není příliš zaměřen na chronologickou posloupnost událostí, líčí ve větší míře vzpomínky na minulost, například zápis z 15. března 1943 se celý vztahuje ke vzpomínkám na březnové události roku 1939, kdy autorka zažívala německou okupaci Čech, Moravy a Slezska v Praze. Tento zápis v deníku je místně zasazený právě do Prahy, zmínka o Terezíně v něm není. Jiná pasáž z 18. srpna 1943 se vztahuje ke vzpomínkám na Šumavu. Změna je tedy jak v čase vyprávění, tak v popisovaném místě. Chronologické plynutí času v ghettu je na několika místech doplněno také úvahami o víře, osudu, budoucnosti nebo básněmi. Nežrídka se objevuje také nějaký širší pohled na válku, na viníky všech hrůz a na jednotlivce, kteří nebyli schopni tomu zabránit. V některých pasážích autorka nastiňuje i odpovědnost společnosti za válku, události nazývá v tomto případě velmi konkrétně: píše, že Hitler si usmyslel dobýt celý svět a všechny Židy vyhladit – a nikdo na světě mu to důrazně včas nerozmluvil.⁵⁹ Je zde tedy patrný rozhled vypravěčky a zájem o společnost jako celek, důraz na zasazení do širšího kontextu. *Už čtyři roky trýzní válka svět! Proč? Protože si jeden šílenec vzpomněl, že svět bude jeho? Protože ho nikdo včas nezarazil?* (Posseltová, 1997: 42)

⁵⁹ POSSELTOVÁ-LEDEREROVÁ, Hana. *Máma a já (Terezínský deník)*. Praha: G plus G, 1997, s. 45.

2.2.4 Jazyk

Následující část práce pojednává o jazykových zvláštностech a obecných jazykových tendencích v jednotlivých knihách. Nejprve se věnujeme textu SF, poté ER a naposledy HP. Pokud je to vhodné, poskytneme srovnání mezi jednotlivými texty, ve kterém je poté tato posloupnost narušena.

Hájková pojmenovává způsob vyjadřování SF jako vyprávění s charakteristikou dikcí, která souvisí s jejím poměrně privilegovaným postavením v Terezíně a snad i s obecnou tendencí člověka upřednostňovat pozitivní vzpomínky.⁶⁰ SF obdržela sice číslo Cv 330, ale snažila se zůstat sama sebou: *Já jsem to všechno tak necítila, mně nevadilo postavit se s menážní miskou do fronty na jídlo, chodit na latrínu, ležet s mnoha lidmi na zemi. Nic tak strašného jsem při tom necítila, všechno bylo jen nové a tak trochu dobrodružné.* (Fall, 2015: 11) K příznačným rysům jejích vzpomínek patří osobní kuráž, snaha řídit běh věcí. Mít svůj život pod kontrolou – vcelku tedy to, co historik Alf Lüdtke označil jako „svéhlavost“ (německy *Eigensinn*).⁶¹

Specifickou úlohu v textu SF hrají také řečnické otázky, které mohou být vnímány jako snaha o oslovení čtenáře. Vypravěčka ale pokládá otázky i sama sobě, například když komentuje špatnou hygienu v Terezíně: *Opravdu jen málokdo má dost energie na to, aby se večer svlékl a umyl. Diví se pak někdo, že většina jich má vši?* (Fall, 2015: 21) Typickým jazykovým projevem je také líčení pocitů, případně kladení morálních otázek: *Komu pomoci nejdříve? Těm, které už má v moci smrt, anebo těm, kterým snad zbývá ještě pár hodin?* (Fall, 2015: 26–27). Jiné pasáže vyjadřují snahu o vyrovnávání se s hrůznou skutečností *Učila jsem se vidět a necítit.* (Fall, 2015: 27) U HP se kladení otázek v deníku vztahuje zejména k jejímu milému, kterému je text adresován. Vyjevuje se to přímým oslovením, například se ptá: *proč, můj milý?* Nebo změnou v du-formu. Když se vypravěčka ocitne v nemocnici, zmiňuje se, že s sebou má i notýsek. *Budu ti do něj, můj milý, psát, jaké to je v terezínské nemocnici.* (Posseltová, 1997: 34) V druhé osobě se v deníku vztahuje také k prastrýci Arnoštu Krausovi, který v ghettu zemřel, oslovuje ho s obdivem k jeho znalostem (byl to germanista) a prosbou, aby se nehněval, když ona němčinu studovat nebude.

V denících se objevuje také lexikum specifické pro ghetto, někdy vysvětlované například v závorce, čímž je naznačeno, že text má být určen i pro širší publikum, které ghetto nezažilo, u

⁶⁰ HÁJKOVÁ, Anna. Ghetto jako mladistvé dobrodružství. In: FALL, Susanne. *Terezín, ráj mezi lágry*. Praha: Revolver Revue, 2015, s. 80.

⁶¹ *Ibid.*, s. 80.

SF například: šlojska (viz výše), *berušky*⁶² nebo *průser*.⁶³ Terezínský pojem *berušky* se objevuje i u ER, jedná se o typicky ženskou zkušenost s německými ženami z blízkých Litoměřic, které prováděly tělesné prohlídky; jiní je provádět nemohli. *Četníci nás nesmí ohmatávat*. (Roubíčková, 2009: 98) U HP najdeme například termín *puckolona*, tedy uklízeč četa v nemocnici.

U ER mají častější zastoupení než u SF germanismy jako například *weisung*⁶⁴ nebo *ghettowachmann*⁶⁵ (psáno pravopisnou normou češtiny s malým počátečním písmenem). Je to dáno mimo jiné nepřeložitelností některých výrazů a zároveň tím, že se jedná o lexikum, které je nutně spjaté s ghettem. Pozornějšího čtenáře se znalostí němčiny může překvapit poměrně nápadné zastoupení výrazu *přirozeně*, německy *natürlich*, který by čistě monolingvní mluvčí češtiny zřejmě v takové míře neužil, přikláněl by se spíše k jeho nahrazení jinými stylisticky vhodnějšími či neutrálnějšími výrazy, jako jsou určitě, samozřejmě, jistě. Na druhou stranu výběr slova *přirozeně* (zřejmě tedy z německého překladu *natürlich*) příkládá různým pasážím významový rys navíc, tedy že z přirozenosti a jakési normality, se kterou do ghetta dosud nesvobodou poznamenaný člověk vstupuje, činí nějakou věc přirozeným způsobem, tedy tak, jak by byl běžně zvyklý činit i na svobodě: *Včera jsme pásly ovce na stráni, kde stála třešeň s nádhernými červenými třešněmi. Přirozeně jsme se do nich daly*. (Roubíčková, 2009: 87) Nebo tak činí *přirozeně* z důvodu obavy o sebe a zdůrazňována je tím například prevence možných komplikací v ghettu: *Smíme psát domů, ale nesmíme dostávat balíky. Přirozeně musíme psát hrozně opatrně*. (Roubíčková, 2009: 31)

Poměrně často pozorujeme úspornost ve vyjádření, kterou můžeme chápat různě. Jednak to může souviset s povahou deníkového psaní a frekvencí zápisů (ne každý den má autor čas, prostor, chuť a v ghettu i podmínky či odpovídající zdravotní stav k tomu, aby mohl psát delší záznamy). V případě ER této úspornosti a použití nerozvitých vět můžeme rozumět jako snaze o vyjádření podivného plynutí času v ghettu, které se vyjevuje i parcelováním několika nesouvisejících témat a činností postavených bez hlubšího vysvětlení vedle sebe: *Čtu, látám punčochy. Žádné hodinky, čas stojí. Téměř všichni četníci jsou slušní*. (Roubíčková, 2009: 60) Jistou roli může hrát i psychologicky zdůvodnitelná těkavost myšlenek ve stresovém prostředí.

⁶² Jak vysvětluje sama autorka, *berušky* jsou německé ženy, které jsou pověřeny prohlídkou žen.

⁶³ České slovo *průser* podle Fall označuje nepřijemnosti s úřady. Jak připomíná Hájková (2015: 82) v závěrečné studii, tento terezínský pojem najdeme i v deníku Egona Redlicha.

⁶⁴ Dle autorčiny poznámky pod čarou znamená výraz *weisung* příkaz německých úřadů nebo komandantury k transportu do Polska. Na rozdíl od běžného povolání do transportu nebylo proti takovému příkazu možné odvolání nebo reklamace.

⁶⁵ Jak vysvětluje redakce v poznámkách, jedná se o příslušníka Ghettowache, tedy neozbrojené stráže ghetta složené převážně z mladých mužů a bývalých důstojníků.

Některé méně popisné momenty si ale z podstaty věci nevyžadují rozsáhlejšího komentování:
4. 5. *PÁTEK Hrozný nedostatek vody. Dlouhé fronty na každou kapku. Zákaz koupání.* (Ibid., 41)

Charakteristické pro autorčin způsob vyjadřování je spojení „veliké rozčilení“. V textu se několikrát objevuje buď jako samostatná věta: *Veliké rozčilení. Pojede odsud transport do Polska.* (Roubíčková, 2009: 28). Nebo jako součást víceslovného vyjádření: *Ihned ráno veliké rozčilení, další ženy povolány do transportu, téměř polovina z našich kasáren.* (Ibid., 29). Lze si všimnout, že ono veliké rozčilení upozorňuje na obecnou náladu panující v ghettu v danou chvíli (je použito v souvislosti s transporty nebo se zavřením Židů). V němčině by se použilo *große Aufregung*, toto velké rozčilení tedy podobně jako přirozeně výše souvisí s překladem a snahou zanechat původní význam v němčině, kdy „große Aufregung“ vystihuje atmosféru velkého rozruchu, zmatku, případně hluku. Potvrzují to pasáže jako například: *V našem pokoji panuje veliké rozčilení, v jiných pokračují ve spánku, pak ale byli všeobecnou nervozitou nakaženi všichni.* (Ibid., 114) Později je v deníku výraz variován například „velkým rámusem“,⁶⁶ případně „hrozným rozčilením“,⁶⁷ podobného ladění je i výraz „velký průšvih“.⁶⁸ V opozici k těmto vyjádřením je „veliké uklidnění“.⁶⁹ U HP můžeme nalézt slovní spojení „velký spěch“,⁷⁰ které může být opět ovlivněno němčinou.

14. 2. *SOBOTA Pražský transport. Opět žádný balík.* (Roubíčková, 2009: 32) Lakoničnost vyjádření se střídá se sklony k popisnosti, hlavně zpočátku při vylíčení veletržní haly, kde autorka strávila poměrně dlouhou dobu: *Podlaha je celičká pokryta matracemi, jen s úzkými uličkami mezi nimi.* (Ibid., 19) *Z druhé strany je otevřená kuchyně, krytá jen skříňkou. Na mytí pro ženy je malá dřevěná bouda s umyvadlem. „Nejkrásnější“ je záchod, dlouhá dřevěná bouda s kbelíky, které je třeba denně vynášet.* (Ibid.) U HP se úsporné vyjadřování objevuje jen v souvislosti s pěti tisíci lidmi, kteří musí v krátké chvíli nastoupit do transportu: *Pět tisíc lidí odsouzených k smrti. Jen tak. Bez soudu. Bez viny. Ze zlovůle. Proč?* (Posseltová, 1997: 66) Pro autorku HP je to neobvykle strohé vyjadřování, je tím vyzdvihována její bezmoc a absurdita celé situace.

Zásadní změnu ve vyjadřování a výrazné tendence ke stručnosti a věcnosti zápisů pozorujeme především v poslední kapitole Terezínského deníku, nazvané podle roku: 1945. V ghettu již

⁶⁶ *Velký rámus v Magdeburských.* (Roubíčková, 2009: 119)

⁶⁷ *Vyrozuměla jsem všechny v Družstvu, všude hrozný rozčilení.* (Ibid., 141)

⁶⁸ *V Mysliveckých kasárnách byl veliký průšvih.* (Ibid., 121)

⁶⁹ *Veliké uklidnění, jedu s celou rodinou Löblů.* (Ibid., 142)

⁷⁰ *...ale za to je na té malé ploše velký spěch. Všechny ženy se chystají do práce...* (Posseltová, 1997: 26)

vypravěčka neměla své nejbližší ani rodiče, všichni byli posláni na východ a jak sama uvádí *Nic nebylo již tak důležité, abych to chtěla zachovat v paměti pro budoucnost, nic tak osobní, abych to mohla svěřit pouze deníku.* (Roubíčková, 2009: 158) Některé dny jsou popsány pouze jedinou větou.

Jazyk deníku HP je mnohem více poetický, často využívá obrazná pojmenování jako přirovnání, metaforu apod. Když líčí atmosféru terezínského ghetta, píše, že se jedná o *hrozný výjev a drásavý obraz*. Na druhou stranu ale poskytuje i snahu o exaktní popsání situace, kupříkladu velikosti obytného prostoru: *Místnost, v níž bydlíme, je velká nanejvýš 16 m.* (Posseltová, 1997: 26) Snaha o přesnost vyjádření se objevuje, také když HP popisuje svou „spolubydlící“ v ghettu. Její povahu vykresluje více adjektivy: *Je vysoká, štíhlá, vždycky decentní, vlídná, ochotná.* (Ibid., 25) Při zdůraznění věku stařenek používá i zdánlivě hyperbolické vyjádření: *Těm dvaceti stařenkám by bylo dohromady jistě tisíc pět set let.* (Ibid., 26) Číslovka tisíc pět set let působí přemrštěně, ale při přepočítání průměrného věku jedné stařenky se tato informace nevzpírá možností reálného dožití člověka (jedné mohlo být 75 let). V souvislosti s popisem ghetta můžeme narazit i na jakousi personifikaci tohoto místa: *Terezín vydechl, zesmutněl, nemůže se vzpamatovat.* (Ibid., 39) Ghetto autorka připodobňuje k šílenému reji, tanci se smrtí. Hrůza z polských transportů a rozruch vězňů, jež jsou všudypřítomné, jsou popisovány jako zrychlující se tanec: *nohy už mu nestačí... Ghetto je rozechvěné.* (Ibid., 65) Někdy získává množství metafor a nahromadění básnického jazyka na malé ploše až určitou plytkost vyjádření: *Úzkost a strašný stesk plíživě drásají srdce... a neviditelné slzy kapou do duše.* (Ibid., 75)

S podobou zápisků HP souvisí i její vzdělání a zájem o cizí jazyky a obecně o kulturu, především o hudbu. Když popisuje přicházející jaro, nechává se strhnout popisem přírody a dojmů, které nabízí zlepšení počasí. Zdá se, jako by na chvíli ani nebyla v ghettu: *vzduch voní po prvních květech. Ulice překvapují svou náhlou sluneční záplavou a vrabci si nějak veseleji povídají.* (Posseltová, 1997: 41) Když si však uvědomí tvrdou realitu, ve které se nachází, její *první vzplanutí radosti pohasne – asi jako z fortissima subito piano – a všechno mě zabolí.* (Ibid.) Pro vyjádření náhlého uvědomění skutečnosti a bolesti, kterou cítí, využívá hudební terminologie. Ve vzpomínkách se také vztahuje například k tónům Beethovenova houslového koncertu. Když v celém zápisu z 20. července 1943 vzpomíná na svého otce, připomíná si společné chvíle, ale také vyjmenovává konkrétní místa, která navštěvovali, nebo názvy oper, které zhlédli. Tato pasáž je tedy jazykově velmi konkrétní a obsahuje oproti jiným částem

deníku velké množství vlastních jmen, například názvů operních děl: *Maškarní ples*, *Evžen Oněgin*, *Fidelio*. Objevuje se také řada toponym: Kokořín, Bezděz, Kozákov, Lovosice apod.

Faktografické údaje se objevují zřídka, knihu SF lze tedy z tohoto důvodu jen těžko zařadit do typické memoárové literatury. Explicitní zařazení do kontextu pomocí počtu zemřelých se objevuje až na straně 49. Konkrétně jde o vyprávění šéfa P. W., které vypravěčka vyslechla. Zajímavé je, že toto vyprávění, velmi obsáhlé, zabírá téměř tři strany⁷¹ a je celé v uvozovkách, je to jedna z nejdříveji podaných částí celého textu, když nepočítáme jeho závěrečnou část. Ke konci textu jsou uváděny do souvislosti různé události, zmiňuje se Slovenské národní povstání v Banské Bystrici, šíření zpráv o konci války. Sladovnicková upozorňuje na fakt, že kvůli krátkému časovému odstupu od popisovaných událostí postrádají tato raná svědectví nadhled a širší zapojení do kontextu.⁷²

HP v předposlední části knihy, která už není deníkem, ale pozdějšími vzpomínkami (od strany 81) na straně 146 uvádí, že v Osvětimi byly zavražděny čtyři miliony lidí. Je to údaj, který pochází z výpovědí a vzpomínek nacistického velitele Osvětimi Rudolfa Hösse. Pozdější výzkumy stanovily počet obětí na jeden milion. Jak upozorňuje Sladovnicková, chybný údaj o počtu obětí nacistických koncentračních táborů se mimo jiné objevuje i v knize Richarda Federa, která vyšla v roce 1947 (brzy po válce ještě mnoho informací nebylo upřesněno a známo). HP píše o čtyřech milionech židovských obětí, což je u knihy vydané více než padesát let od války zarážející informace, kterou měla redakce uvést na správnou míru.⁷³

⁷¹ Konkrétně jde o konec strany 47 a 48–50.

⁷² SLADOVNÍKOVÁ, Šárka. Memoárová literatura o šoa. In: HOLÝ, Jiří, ed. Cizí i blízcí: Židé, literatura a kultura v českých zemích 20. století. Praha: Akropolis, 2016, s. 523.

⁷³ Ibid., s. 525.

2.3 Postavení autorek v ghettu

Postavení SF v ghettu bylo specifické a ovlivnilo i výslednou podobu jejího textu. V porovnání s dalšími dvěma prameny této práce nabízí více interpretací, proto mu zde věnujeme větší pozornost. Autorčin otec byl sionista, který měl kontakty s židovskou samosprávou ghetta, a tak ona sama nabyla dojmu, že to je zárukou, jak zůstat v Terezíně za pomoci příbuzných: *Proč bych já nenašla někoho, kdo nám pomůže? Domnívám se, že máme právo zůstat s matkou v Terezíně.* (Fall, 2015: 10)

Jak píše Hájková, svým vyprávěním jde SF proti proudu a nebere ohled na budoucí soudy čtenářů. Věcně popisuje fungování ghetta včetně zkušeností, které mohou být z dnešního úhlu pohledu zarážející a narušují tak občasnou sentimentalitu poválečného narativu o Terezíně. Autorčino svědectví je takové už z důvodu jejího postavení; v době dokončování rukopisu byla ženou v domácnosti v periferní pozici: česká Židovka z Ostravy mluvící německy v Izraeli čtyřicátých let, jen vlažná sionistka. Svobodně tak mohla vyličit terezínský svět, v němž uplatňovala svůj iniciativní postoj, a svět, který se mezitím již stal něčím již prožitým, minulým, až surreálným. Vzorový narativ, který předepisoval, jak vnímat ghetto, vznikl již v Terezíně mezi vězni: bylo to místo lidského, případně sionistického nasazení tváří v tvář krizi, kde se obyvatelé namáhali ve prospěch společnosti, kde vznikala kultura, kde se pečovalo o děti, čímž obyvatelé Terezína prokázali svou příslušnost k humanitě. V prolomení toho rámce, který předepisuje, jak na Terezín vzpomínat a jak o něm referovat, spočívá neobyčejný význam svědectví SF.⁷⁴

Protekční postavení Susanne Fall souviselo se známými, které v ghettu měla: hned po příchodu do ghetta poznává Ervína, který první noc zařídí pro ni a její matku místo, kde si mohou lehnout, aby nemusely spát vestoje. Přijde je také navštívit známá a uvaří jim horký čaj a pozve je k sobě, na místo, kde se mohou umýt teplou vodou. Děkuje jim za balíčky, které jí posílaly. Lepší postavení může souviset i s její předchozí prací před ghetttem. Ti, kterým posílala balíčky s potravinami, jsou jí nyní vděční, a když ji potkají, chtějí jí to nějak oplatit. Jak je zřetelné například z deníku Egona Redlicha, ti, kteří přišli do ghetta mezi prvními, měli značnou výhodu a na ostatní později příchozí už „lepší místa“ (například v zaměstnání) nezbyla; u SF to ale neplatí: ačkoliv přišla do ghetta v roce 1943, stejně si dokázala vybudovat své postavení.

⁷⁴ HÁJKOVÁ, Anna. Ghetto jako mladistvé dobrodružství. In: FALL, Susanne. *Terezín, ráj mezi lágry*. Praha: Revolver Revue, 2015, s. 88–89.

Zdá se, že nová pracovní skupina dívek, jež neměla dobrou pověst a ve které se ocitne, by mohla narušit její vztahy se známými v ghettu, ona se ale nenechá ničím odradit. *Naše skupina má prachšpatnou pověst, a když se dozvědí moji známí, že tam bydlím, jsou dokonale zděšení a vykládají mi, že písmena TD (transportní doprovod) na našich páskách čtou ostatní jako transportní děvky.* Je připravena čelit čemukoliv, snaží se být pokaždé připravena na nejhorší. Jak sama píše, na nové výzvy, jako je tato, reaguje spíše v jakémisi očekávání.

Ukáže se, že je také schopna nějaké predikce. Hned zpočátku zjišťujeme, že do ghetta vstupuje vybavena specifickou schopností, jak si zajistit osobní věci tak, aby jí nebyly na šlojsce⁷⁵ ihned zcizeny. To se ukáže, když jsou jim s matkou vráceny kufry; na rozdíl od jiných vězňů jim toho chybí málo: *Z balení ovesných vloček si vytáhnu hodinky, z cikorky cigarety, z umělého medu 100 říšských marek a jsou tu i peníze všité do ponožek.* (Fall, 2015: 15) Je překvapivé, s jakým důvtipem uschovala SF své a matčiny věci. Patrně se projevila zkušenost z práce v Židovské obci (viz výše).

Důstojnější podmínky si zařizuje jednak díky již zmíněným známým, jednak díky drobným krádežím. Pozorujeme, jak není možné nahlížet na tyto krádeže optikou normálního světa s nějakými morálními soudy, ale chování v Terezíně je třeba chápat jako chování pod jinou morálkou, morálkou ghetta. Příkladem odlišného vnímání krádeží je vypravěččin pocit po krádeži špenátu: *Poprvé jsem něco šlohla, jsem velmi pyšná.* (Fall, 2015: 23)

Zároveň na sebe vypravěčka klade ohledně krádeží morální nároky a přemítá, co je ještě správné ukradnout, a co už ne: zmiňuje rozdíl mezi ukrást a šlohnout v momentě, kdy její dvě spolupracovnice ukradly někomu osobní věc a ona tím byla pohoršená. Pokud však někdo něco šlohne, je to víceméně pořádku, jelikož se to týká hlavně zcizení potravin z kuchyně, tedy těch krádeží, kterými se neublíží nějaké další osobě. Šlohnout znamená vzít si něco proto, že to člověk skutečně potřebuje.⁷⁶ Na jednu stranu čteme příběh osoby, která si dokáže vydobýt lepší podmínky díky protekci, což se některým zdá jako velmi nespravedlivé, na druhou stranu čteme o dívce, která má velmi silný smysl pro spravedlnost a má své pevné morální postoje.

Tyto „drobné krádeže“ u ER je třeba vnímat jinak v tom smyslu, že ona sama bere potraviny ze zemědělství, kde pracuje, i pro zbytek své rodiny a známým v ghettu, kteří by bez ní byli odkázáni pouze na mizerné přiděly. V jednom okamžiku tak pořizuje jídlo až pro sedm lidí.

⁷⁵ Šlojska, (u Evy Roubíčkové psáno jako šlojzka) místo, kde se shromažďovali vězni po příjezdu do Terezína a při odjezdu z něj a kde se musely odevzdat veškeré cennosti a majetek.

⁷⁶ FALL, Susanne. *Terezín, ráj mezi lágry*. Praha: Revolver Revue, 2015, s. 25.

Tyto krádeže nazývá speciálním výrazem: šlojzování. Postupně je s ostatními vězeňkyněmi vypracuje do detailů. Hlídadí, jestli je nikdo nemůže při přenášení potravin schovaných pod kabátem a různě po těle zkontrolovat, až dokážou dle slov ER unést například i sto padesát kusů rajčat najednou. Toto množství může být pro čtenáře těžce představitelné, autorka tuto situaci popisuje následujícími slovy: *Jedna z nás měla skutečný hrb ze samých rajčat.* (Roubíčková, 2009: 110) I přes velké množství přenášených rajčat není ani toto zásobování nekonečné: záleží na úrodě a na přítomnosti žen, které provádějí tělesné prohlídky. Sama ER sděluje, že si bere jen tolik, kolik skutečně potřebuje. Poukazuje také na složitost celého procesu a na to, že šlojzování dělá s nechutí a těch pár minut denně, když prochází kolem četníka, se třese nervozitou. Taková zkouška nervů se podle ní nedá trvale vydržet.

V květnu 1944 píše: *Jednou mám transportní číslo na krku, podruhé propustku v ruce, jindy bílou pásku Transportleitungu, tak, jak to právě potřebuji.* (Roubíčková, 2009: 143) Z ukázky vidíme, že pisatelka byla schopna se zařídit tak, aby mohla postupovat celým ghettem a nebyla odhalena. I to se stává jednou z jejích strategií, jak v ghettu obstát. U HP se pohyb ghettem nijak neodůvodňuje a ani se nezmiňuje, zda jí to bylo povoleno, či zda k tomu musela vynaložit větší úsilí.

Lepší rozpoložení ve všednodenním režimu přichází s pracovními příležitostmi, kdy autorka opouští ghetto, například když je povolána na výpomoc v zemědělství: *Cesta ven je nádherná, i když jsme pod dohledem, je to jako jít na svobodu.* (Fall, 2015: 29). Ale optimismus netrvá dlouho: *Cesta zpět je pomalejší a těžší, připomíná se nám, že jsme přece jen zajatci.* (Ibid.) V tom můžeme spatřovat shodu v textu ER a SF. I ona se díky svému terezínskému zaměstnání jako zahradnice dostává mimo ghetto, konkrétně do Litoměřic, kde se cítí na chvíli svobodněji. Taktéž zdůrazňuje krásu okolí, když se dostane za zdi ghetta. Vyprávění tak začne mít zcela jinou kvalitu popisu. Líčení krajiny, barevnosti a libých sluchových vjemů, tedy pro život v ghettu něco nevídaného, působí kontrastně s ohledem na nedaleký Terezín: *Sedím na balvanu na louce uprostřed zeleně. Předě mnou jsou Litoměřice, všude je božský klid, jen kukačka volá a ptáčci štěbetají. Z Terezína, jeho špíny, hladu a hrozných poměrů není nic vidět. Je to, jako kdyby neexistoval. Zde je svoboda, vzduch, vše je čisté, a přece je to vzdáleno jen asi dvacet minut od ghetta.* (Roubíčková, 2009: 82) V tom můžeme shledávat podobnost s HP: *Když člověk přijde za ghetto, je náhle oslněn (...) Je tam jiný vzduch, voní to volností, stromy jsou zelenější.* (Posseltová, 1997: 62) Kontrast mezi Terezínem a okolím mimo ghetto vnímá v jakémsi hlubším spirituálním rámci: *ghetto je umírání s nadějí, ale tam [venku, pozn.] je smrt s jistotou.* (Ibid., 63)

HP zpočátku v ghettu pracovala jako truhlářka, práce se jí líbila, dokonce připouští variantu, že by se stala po opuštění ghetta truhlářkou, ne profesorkou, jak si přála.⁷⁷ Chvíli se také podílela na stloukání bedýnek pro rozmrazovací přístroje. Tato práce jí zajišťuje na nějakou dobu ochranu před transporty na východ. Jakmile tato práce skončí, jsou nuceny s matkou nastoupit do transportu. Zároveň se jí do ghetta podařilo dostat i učebnici španělštiny a stručné dějiny francouzské literatury, není však již zmíněno, jakým způsobem si tyto dvě knihy zaopatřila. Jen zdůrazňuje, že tyto věci jsou pracně dovezené.

Jak několikrát zmiňuje SF, potíže s přizpůsobením se situaci mají hlavně nově příchozí, kteří ještě nevědí, jak to v ghettu chodí. Ukazuje se, že ona má výhodu, jelikož již v prvních dnech v ghettu nachází spoustu známých a přátel, kteří se jí snaží pomoci. *Obecně mi všichni radí, abych si našla zaměstnání, které mě ochrání před transporty. Však oni mi něco najít pomůžou, ačkoli noví příchozí mají vždy potíže.* (Fall, 2015: 18–19)

Z deníku Evy Roubíčkové je zřetelné, že v ghettu zpočátku moc známých neměla a přicházela tak spolu s matkou o možnosti lepších podmínek například při obsazování pokojů: *Kdo tam měl známého, dostal pěkný pokoj. Nakonec jsme my samy zůstaly bez pokoje.* (Roubíčková, 2009: 22) Lze pozorovat také znepokojení nad tím, jak je v ghettu možné získat výhody: *Většina lidí si zde může přece nějakým způsobem leccos zaopatřit. Je hrozně smutné, že je zde možno všeho docílit pouze podfukem, lži nebo krádeží.* (Roubíčková, 2009: 39) Bylo pro ni i obtížné pochopit jiná morální pravidla, která v ghettu panovala: *Budeme ještě jednou normálními, slušnými lidmi? Nebudeme všichni zločinci, až odsud vyjdeme?* (Ibid.) Autorka vyjadřuje opovržení lidmi, kteří mají v ghettu nějakou protekci nebo se k lepším podmínkám dostávají z nízkých důvodů. *Kdo krade, je brutální nebo koketní, ten může dál. Kdo to neumí, může rovnou zemřít hladu. Já prostě nemohu využívat lidi, být vypočítavá a nikdy se to nenaučím. Pracuji těžce a nechávám se využívat.* (Ibid., 40) Poslední věta tohoto úryvku je jakýmsi mottem celé její strategie, jak v ghettu přežít. Díky práci a péči o ostatní v ghettu získává své uplatnění, které jí pomáhá zvládnout všechny těžkosti nejen po fyzické, ale i po psychické stránce. Později navíc pochopí, že bez protekce nemá v ghettu šanci přežít.

Postupně (mnohdy se zapřením sebe sama) získává lepší postavení, spřátelí se například s Fredym,⁷⁸ má přístup ke knihám a posléze i chodí na hodiny angličtiny; ani to však není stálá

⁷⁷ POSSELTOVÁ-LEDEREROVÁ, Hana. *Máma a já (Terezínský deník)*. Praha: G plus G, 1997, s. 27.

⁷⁸ Alfred (Fredy) Hirsch je slavná postava z terezínského ghetta, neodmyslitelně spjatá s výchovou dětí a mládeže. Do Terezína přijel jako jeden z činovníků Židovské obce, z jejichž řad se ustanovila Rada starších. Hirsch se ujal péče o terezínské děti, prostřednictvím divadla, sportu a her se snažil zlepšit jejich podmínky.

činnost, později již k výuce cizího jazyka přístup nemá. ER touží po vzdělání, které je však v ghettu nedosažitelné. Souvisí to také s její péčí o ostatní a s obstaráváním potravin, tedy se „šlojzováním“. Dovídáme se, že ona i její matka, která je v ghettu ošetřovatelkou a stará se o nemocné i staré, mají v ghettu neustálé starosti a na vzdělání již čas není. *To věčné sem a tam je hrozně nepříjemné. Ke čtení a učení se nedostanu téměř vůbec, tak tak, že mám jednou za týden angličtinu.* (Roubíčková, 2009: 151) V červenci 1943 přiznává, že podmínky se pro ni a matku zlepšily a hlad již nemá. Kritizuje ale i nadále rozdíly mezi vězni, které se jí zdají nespravedlivé. *Jsou zde lidé, kteří pro samé rupy ani nevědí, co mají dělat, a vedle nich hrozná bída.* (Ibid., 96) Sama sděluje, že se má o trochu lépe než tamní průměr a že hlad nemá, ale sebemenší přepych také ne.

V porovnání se svědectvím Susanne Fall toto působí až kontrastně. Jak uvádí Hájková, místnost v podkroví Hamburských kasáren, kde byla SF ubytovaná, představovala v porovnání s jinými půdními prostory hotový luxus: měla zasklená okna, kamna a osvětlení. To vše na ostatních půdách chybělo.⁷⁹ HP se v souvislosti se svým „ubytováním“ zmiňuje o tom, že bydlí – jejími slovy – přepychově: každá vězeňkyně má svou matraci, ale ona se svou matkou sdílí jednu velkou červenou. Sice se zmiňuje, že žádné osobní věci nemají, protože jim byly všechny zabaveny, ale získala *přepychové příkrývky po někom, kdo už je na další pouti daleko od Terezína.* (Posseltová, 1997: 26) Pravděpodobně to svědčí také o odlišném hodnocení a vztahování se k věcem v Terezíně: co je přepychovým v ghettu, by tak exkluzivní na svobodě nejspíše nebylo.

Ve čtvrtém zápisu ve svém deníku z 1. prosince 1942 prozrazuje, že v ubikaci, ve které bydlí, mají teplo díky pilinám, které přináší její matka. Zmiňuje se, že nejhůře se žije v kasárnách Hannoverských, Hamburských, Magdeburských a jiných, což jsou místa, která se týkají například Evy Roubíčkové. Na hrůzu zažitou v Drážďanských kasárnách upozorňuje i SF, viz níže.

O postavení Hany Posseltové v ghettu se toho v deníku přímo nedovídáme tolik jako u ER a SF. Souvisí to s již zmíněnou múzičností jejího vyjadřování a se zaměřením na jiná témata; mnohem více se například soustředí na vylíčení obecné bídy lidí v ghettu než na osobní problémy spojené s obstaráváním jídla. Zdá se, že psaní deníku pro ni mělo funkci spíše

V září 1943 byl poslán do tzv. rodinného tábora v Osvětimi-Birkenau, kde pokračoval ve své činnosti až do své smrti 9. března 1944, kdy byl celý jeho transport včetně dětí poslán do plynových komor. O výuce dětí se zmiňuje i HP na stranách 49–50.

⁷⁹ HÁJKOVÁ, Anna. Ghetto jako mladistvé dobrodružství. In: FALL, Susanne. *Terezín, ráj mezi lágry*. Praha: Revolver Revue, 2015, s. 81.

terapeutickou: *Raději píšu, abych neviděla mé slzy.* (Posseltová, 1997: 42) Absence přímých zmínek v deníku o jejím postavení v ghettu v takové míře jako je tomu u SF a ER však neznamena ignoraci poměrů panujících v ghettu.

Na konci terezínské části knihy najdeme jednu přímou zmínku o postavení v ghettu. *Nepatříme mezi terezínské prominenty, v židovské „samosprávě“ nikoho neznáme. Myslím, že ani ti prominenti nakonec nepřežijí. A to v souvislosti s povoláním do transportu do Osvětimi. V ghettu se projevuje její rodinné zázemí intelektuálů a styky s umělci či známými osobnostmi. Její kamarádkou je například Eva Ebertová, dcera J. S. Machara a milenka Karla Teigehe. Ta má v ghettu dle slov HP nápadníka Tondu, který jí nosí *pamlsky v Terezíně nedosažitelné, například okurky, olejovky, salám a podobně.* (Ibid., 32) Můžeme se domnívat, že tato přátelství pro ni znamenají mnohdy i přístup k potravinám pro ghetto neobvyklým, zmiňuje se například, že jedla teplé kynuté knedlíky.*

2.4 Téma a motivy

V této části práce rozebíráme různé motivy, objevující se ve všech třech knihách, ale také motivy a témata, která jsou pro danou autorku specifická a nemají zastoupení u autorek ostatních. Sledujeme podobné vyznění, někde protikladné chápání. Pomocí úryvků porovnáváme, jak se jednotlivé autorky vztahují například k postavení starších lidí v ghettu nebo k mládí. Pozorujeme i rozdílnost volby témat u jednotlivých autorek, například u SF poskytujeme vhled do jejího vnímání sexuality v ghettu. Okrajovým tématem v memoárové a deníkové literatuře o šoa je homosexualita, třeba u SF se objevuje homofobní reakce. Kniha HP zase obsahuje zmínku o pokusu jedné vězeňkyně o sebevraždu. Věnujeme se také citové otupělosti a otrlosti, kterou pocítovaly všechny tři autorky, a tak zahrnuly vnímání vlastní apatie do svých vzpomínek. S tím souvisí determinace prostředím a změna povahy vlivem otrěsných podmínek v ghettu. Častými tématy v denících a memoárech jsou také šťastné shody náhod, spojené s vyřazením z transportu na východ, u ER často štěstí při obstarávání obživy pro sebe i své blízké. Právě v deníku ER převažuje téma protekce a někdy i kritizování nespravedlivých nerovných podmínek mezi vězni. Zvláště se věnujeme i sčítání v bohušovické kotlině v listopadu 1943, ke kterému se vyjadřuje jak ER, tak SF. HP začala psát deník v ghettu až po této události, v jejím deníku tedy zmínku o ní nenajdeme.

SF zachycuje všudypřítomný strach, dramatické momenty odloučení, výjevy spjaté s transporty i projevy esesácké brutality, nad tím vším však převládá perspektiva všedního dne mladé, pohledné ženy s chutí do života. Průběžně sice zaznamenává, jak děsivý je život v ghettu, zdůrazňuje však jeho ojedinělé pozitivní momenty.⁸⁰

SF zobrazuje postavení starších lidí v ghettu: *Co vůbec na ty starochy čeká? Tohle pomalé umírání musí být děsné. Není tu pro ně místo, musejí ustoupit mladým, mladým, kterým je učeno vše přežít, dočkat se míru, zapomenout a budovat od začátku.* (Fall, 2015: 25–26). Jak píše později, staří umírají v ghettu pomalou trýznivou smrtí hlady, nedokážou se již sami udržovat v čistotě, ale není pro ně personál ani ubytování, bylo by to na úkor mladých a dětí, kteří znamenají budoucnost a ze kterých se mají poté stát znovu lidé.

⁸⁰ HÁJKOVÁ, Anna. Ghetto jako mladistvé dobrodružství. In: FALL, Susanne. *Terezín, ráj mezi lágry*. Praha: Revolver Revue, 2015, s. 80.

ER popisuje špatné podmínky starých lidí v ghettu, dovídáme se i o horším postavení Němců: „*Němci jsou zde k smrti nešťastní, staří lidé jsou zde zcela sami, mají příšerný hlad (...) bída těchto starých Němců je nepředstavitelná.*“ (Roubíčková, 2009: 107)

HP taktéž poukazuje na horší postavení Němců v ghettu, zejména pokud neumí moc dobře česky. S některými přímo sdílí místnost a v deníku si stěžuje na jejich neustálé nařikání a velkou bídu. Svě „spolubydlící“ nazývá ubohými stařenkami. Je si však plně vědoma jejich špatného postavení v ghettu a tematizuje i smýšlení mladých lidí o starých. Cituje slova doktora Aarona, se kterým hovořila na toto téma během pobytu v nemocnici. Ten dokonce staré lidi v ghettu přirovnává k bezcennému zmuchlanému hadru, do kterého může každý kopnout, protože k ničemu neslouží, avšak je v něm duše, která celý život rozdávala lásku a dobro.⁸¹

Kulturní život v ghettu je u autorek popisován jako protiklad k otřesným podmínkám v ghettu. SF zmiňuje kontrast dojmu z Drážďanských kasáren (kde byly samé mrtvolky a smrad) a následné nabídky svého přítele zhlédnout divadelní představení. „*Ne, ne, to nejde,*“ řeknu, *ještě jsem se nevypořádala s dojmy z Drážďanských kasáren, kontrast byl až příliš prudký.* (Fall, 2015: 18) ER zase klade vedle sebe dva protikladné světy, kterými ghetto někdy bývá: *Denně jsou zde koncerty, přednášky, divadlo, dokonce revue. A současně zde umírají hlady němečtí Židé v blokových domech.* (Roubíčková, 2009: 80) Když popisuje kulturní život v Terezíně, také se nemůže zbavit myšlenek na druhou stránku života v ghettu: *Já však nemohu na tu bídu nikdy zapomenout a nemohu se nikdy stoprocentně bavit.* (Ibid., 72)

Knihou SF prostupuje také motiv mládí a dospívání, spíše tedy ve smyslu mentálního zrání, duševního vývoje člověka ve 21 až 23 letech, a ještě k tomu v takto specifických a nelidských podmínkách. Dalo by se to nazvat jakousi urychlenou dospělostí, se kterou se autorky potýkají, když musí rychle reagovat na změny a bídné podmínky v ghettu a zařadit se co nejlépe a v rámci možností podle nich. Mládí je v knize SF jakousi tažnou silou a zdrojem její veliké odvahy. Pocit zrychleného dospívání, ba dokonce stárnutí, vnímá i ER: *Celé odpoledne jsem stála u okna, zdá se mi, že jsem o roky zestárla.* (Roubíčková, 2009: 61) Podobná slova můžeme číst i u HP, když v ghettu slaví své čtyřicetileté narozeniny: *Zdá se mi, že je mi sto. Budu se ještě někdy cítit mladá?* (Posseltová, 1997: 61)

⁸¹ POSSELTOVÁ-LEDEREROVÁ, Hana. *Máma a já (Terezínský deník)*. Praha: G plus G, 1997, s. 38.

Jedním z témat, o kterém SF mluví s velkou otevřeností, je sexualita. Mezi mladými vězni v Terezíně sex znamenal radost a rozptýlení, byl tedy jakýmsi obranným mechanismem.⁸² Navzdory tomu, že text vznikl až po opuštění ghetta, sledujeme postupný vývoj ve vypravěččiných myšlenkách a všudypřítomnou snahu nepřizpůsobit se a nepoddat se životu v ghettu. Zpočátku líčí, jak nechce zažít své první sexuální sblížení právě v ghettu a chovat se tak, jako to dělají všichni ostatní: *Už nic není svaté, všechno, všecičko se dělá veřejně, v každém koutě, na chodbách pudy, vprostřed dvora se to absolvuje beze studu a každý to bere jako samozřejmost. Ne, nikdy nesmím být taková. Před tím posledním utíkám. Ještě pořád mám své ideály, ještě jsem mladá, i když ani ne tak lety jako zkušeností, ještě jsem tyhle životní požitky nepoznala, ale takhle to u mě být nesmí a nebude – přinejmenším ne poprvé.* (Fall, 2015: 21–22)

Právě její milenec Puci, který ji navštěvuje a spustí novou linii v příběhu SF, jí dodá aspoň na chvíli důvod žít: *Toho říjnového dne [28. 10. 1943] poznám nejkrásnější tajemství života. Navzdory zajetí, hladu a bídě je naše láska čistá, nesobecká a bez jakéhokoliv hmotného prospěchu. Tady, v terezínském ghettu, které mi od té hodiny připadá jako ráj, mi osud konečně daruje, na co jsem tak dlouho čekala. Dny nyní ubíhají překotně, radostně očekávám večer a často mizím s nejrůznějšími výmluvami z pracoviště, abych si ukradla půlhodinku potěšení a lásky.* (Fall, 2015: 34–35) V kontrastu hned s následující pasáží v knize, ve které líčí strach o život při sčítání v bohušovické kotlině, kde se proslýchá, že každého desátého zastřelí, zní její opojení z první sexuální zkušenosti v ghettu až neuvěřitelně. Stejně jako to, že je ochotná se o tuto část svého příběhu se podělit. O Pucim toho jinak moc nevíme. SF píše: *...pracuje venku a dostává se do styku s árijci.* (Fall, 2015: 41) Mluví o něm jako o svém anděli strážném.

Dovídáme se, že SF partnerských vztahů možná měla více: *...možná se dovím něco o někom ze svých milých.* (Fall, 2015: 70) Čtenáři je v tuto chvíli poskytnuta informace, že dříve zmínění P. a Puci jsou dva různí lidé, se kterými se fyzicky sblížila. Nabízí se však dvojí intepretace: je možné, že autorka myslela své milé jako kohokoliv, koho znala a měla ráda, ale lze to chápat i jako milé ve smyslu partneri.

Svědectví SF je pozoruhodné také z hlediska homofobních názorů u vězňů. V listopadu 1943 potká Susanne v noci při práci dvě lesbické ženy. Reaguje na ně s odporem: *Zmocní se mě strašná ošklivost, netušila jsem, že něco takového je možné i zde.* (Fall, 2015: 36) Hájková

⁸² HÁJKOVÁ, Anna. Ghetto jako mladistvé dobrodružství. In: FALL, Susanne. *Terezín, ráj mezi lágry*. Praha: Revolver Revue, 2015, s. 82.

zmiňuje, že u obětí holokaustu se s homofobní mentalitou setkáváme častěji, připomíná například Egona Redlicha, který propustil jednu spolupracovnici pro její lesbickou orientaci; editorka jeho deníku Ruth Bondyová tuto pasáž z hebrejského vydání vypustila. Tyto aspekty holokaustu se retušují i ve svědectvích a archivech, svědectví Susanne Fall je jednou z mála dostupných zmínek.⁸³

U HP najdeme zmínku o pokusu o sebevraždu. Při svém pobytu v nemocnici (ve které však chyběly například základní hygienické potřeby na sterilizaci nástrojů, jehel, ale také různé léky) má možnost nahlédnout na ghetto z jiné perspektivy: viděla, jak do nemocnice přivezli ženu, která se otrávila před nastoupením do polského transportu, nebo mladší ženu, která se také pokusila o sebevraždu.

Vypravěčky často tematizují mezilidské vztahy a jejich fungování v ghettu, SF uvažuje o dobrých a špatných vlastnostech člověka. *Před bližními jsem už ztratila veškerou úctu. Vidím tu všechny tak jiné než dřív, poznávám jejich špatné stránky a chyby... a jen velmi vzácně u malého počtu nacházím vlastnosti dobré.* (Fall, 2015: 51–52) Úvahy o charakteru lidí nacházíme i v deníku ER: *V těchto dnech vůbec nevěřím, že jsou ještě dobří lidé. Můj ty Bože, copak je to vůbec možné, že je tolik špatných lidí? Copak jsou lidé na zemi jen proto, aby páchali zlo a jiné podváděli a využívali? To nejhorší je, že i já jsem se přizpůsobila, že i já jsem k tomu byla donucena.* (Roubíčková, 2009: 82) V ghettu však naráží i na světlé výjimky a na lidi, kteří jí chtějí nezištně pomoci, ztrácí a znovu nalézá víru v lidstvo: *Dostáváme zase víru v člověka, kterou jsme ztratily.* (Roubíčková, 2009: 88) Z této skutečnosti je poměrně zřetelná i určitá emoční labilita, nestálost ve víře v člověka, která je nejspíše normální reakcí na neustále vypjaté podmínky v ghettu často mezi životem a smrtí.

V zápiscích vězňů z ghetta se setkáváme s projevy citové otupělosti a otrlosti. Jsou to vlastnosti, které v mezních situacích pomáhají přežít. Ztráta citů a empatie se projevuje i v textu Susanne Fall: *Ze mne samotné je už velká egoistka, zdrsňela jsem a otupěla a jednou se přistihnu při tom, jak se na skupinu starších lidí, které mám kamsi odvést, z nějakého nesmyslného důvodu rozkřiknu. Vzpomenu si na svůj příjezd. Tak už i já jsem taková?* (Fall, 2015: 51)

U ER taktéž nahlížíme přímé vyjádření apatie jako následek velkého psychického vypětí během věznění a po ztrátě kamaráda Bennyho, který kvůli ní musel nastoupit do transportu: *A pak jsem se stala úplně apatickou. Přišlo mnoho lidí, ale já nebyla již k ničemu schopna, ani k mluvení,*

⁸³ HÁJKOVÁ, Anna. Ghetto jako mladistvé dobrodružství. In: FALL, Susanne. *Terezín, ráj mezi lágry*. Praha: Revolver Revue, 2015, s. 83.

pak již ani k pláči. (Roubíčková, 2009: 62) HP zmiňuje zvýšenou otupělost vyvolanou hladem a jinými abnormálnostmi. Líčí *lhostejnost k utrpení, k hrůze, k celému životu*, kterou si odůvodňuje jako přirozenou obranu proti zešílení. (Posseltová, 1997: 37)

Dalším motivem je štěstí a šťastné shody náhod, které často souvisí s vyreklamováním z transportů. SF se sama zapsala do transportu, který byl likvidační, jak později zjistila, naštěstí se ale na radu přítele na poslední chvíli ze seznamu vyškrtla. Takových příhod s dobrým koncem je ve svědectví líčeno několik.

HP píše na podzim 1943 o tom, že byla připravena jít s matkou do transportu. Matka byla v rezervě, takže to bylo pravděpodobné. Autorka přitom již věděla, že v Osvětimi jsou plynové komory. Také jí pomohlo štěstí, když mladoboleslavský přítel Ing. Polák vytrhl matčin lístek z kartotéky rezervy; ona s matkou poté čekala na odjezd transportu schovaná ve sklepě. Když pro ně přišel Ing. Polák s oznámením, že se mohou vrátit, HP píše, jak se jich zmocnila *trpká, sladkohořká úleva*. (Posseltová, 1997: 69) Pocit, že nemusely do transportu, popisuje jako *malátnost chutnající jako hořké mandle*. (Ibid.)

U ER jsou šťastné shody náhod a štěstí spojené také se zajišťováním potravin: když trhá se spoluvězeňkyněmi třešně a uvidí je u toho stráž, popisuje, že měla velké štěstí. Otázkou zůstává, zda by krádež „pouhých“ třešní znamenala tak velký postih a nebezpečí jako například držení cigaret. HP potkalo velké štěstí v tom, že dostávala balíčky potravin od neznámého člověka, který je posílal její jmenovkyni, která náhodou měla i stejné datum narození jako ona. Zjistila, že jiná Hana Posseltová v Terezíně již není. Píše, že zjistit tuto informaci bylo snadné, jelikož na poště byla evidence všech, kteří již odjeli.⁸⁴

Výrazný je také motiv odlidštění; u SF se s ním můžeme setkat, když přijedou zubožení lidé z Polska zpět do Terezína: *...do ghetta proudí ze všech stran lidské kostry*. (Fall, 2015: 72) *Z vagonu padají jako mouchy*. (Ibid., 71) Když je jim nabídnuto jídlo, ztráta lidskosti je vnímatelná ještě intenzivněji: *...a já teď poznávám, že už to nejsou lidé. Jako zvířata se na to vrhají, divoká smečka, rvou se a zápasí o sousto*. (Ibid.) SF tyto navrátilce z Polska nazývá také jako *nešťastné lidské vraky*.⁸⁵ U HP se můžeme setkat s výrazem *lidská troska*.

⁸⁴ POSSELTOVÁ-LEDEREROVÁ, Hana. *Máma a já (Terezínský deník)*. Praha: G plus G, 1997, s. 29.

⁸⁵ *Nebudu psát o tom, co všechno mi tyhle nešťastné lidské vraky vyprávěly...* (Fall, 2015: 76)

Když ER popisuje sčítání lidí v bohušovické kotlině⁸⁶, které probíhalo velmi překvapivě v noci a mělo všechny vystrašit, popisuje autorka shromáždění vězňů a jejich reakce na rozkazy každých pět minut: *Pak všechno utíkalo a klopýtalo na svá místa.* (Roubíčková, 2009: 115) Lidé už v této pasáži nemají jména, zdůrazněna je tak atmosféra nepředvídatelnosti a naprostého chaosu. Čtrnáctihodinové stání venku bylo likvidační hlavně pro starší vězně. *Starší lidé padali jako mouchy.* (Ibid.) ER upozorňuje v této souvislosti znovu na nerovnost mezi vězni: *Také zde byla protekce, kdo měl známé, nemusel stát vůbec.* (Ibid., 116) U SF je atmosféra chaosu během sčítání lidu líčena metonymicky: *V devět večer proběhne davem vlna pohybu.* (Fall, 2015: 36) a *Svou skupinu jsem dávno ztratila, jsem vmáčknutá mezi živoucí zed'.* (Ibid.)

Lidé jako by kvůli svým nemocím v kombinaci s otřesnými podmínkami v ghettu přestávali být lidmi. ER popisuje svou kamarádku Evu jako *ubohé nemocné stvoření*. Když ER líčí transporty v prosinci 1943⁸⁷, kdy se Terezín potýkal s přelidněním, poukazuje na vyvolávání čísel těch, kteří se dostali do transportu, na jakoby shůry určené vězně, kteří bez bližšího určeného důvodu půjdou do transportu směřujícího na východ. Rozdělení na ty, kteří zůstanou, a na ty, kteří pojedou, bylo víceméně založeno na nahodilosti a rozmaru velitele Burgera.⁸⁸ Zde pozorujeme, že ten, kdo rozhoduje o osudech jednotlivců, se stává prostředníkem jakési boží vůle, a dvůr je popisován jako dramatická jevištní scéna: *...osvětlení reflektory, pod nimi u stolu Burger, vedle něho dva koksáky a celý štáb lidí, čekajících na každý jeho pokyn, čekajících na to, co se tomu Pánubohu zlíbí nakázat (...) za nimi dál, vzadu křoví, tma, a tam se to hemžilo lidmi, kteří se schovávali v křoví, aby tak ušli svému osudu.* (Roubíčková, 2009: 120) V souvislosti s velitelem Burgerem se i SF zmiňuje o krutostech a sadismu, kterými je on pověstný. HP popisuje Terezín jako lidské mraveniště,⁸⁹ lidi v něm jako anonymní masu,⁹⁰ v některých chvílích Terezín jako labyrint šilenců.⁹¹

Typicky ženskou zkušeností, která souvisí s bídnými podmínkami v ghettu, je ztráta menstruace. Eva Roubíčková se o tom zmiňuje dvakrát: *Tři čtvrtiny žen zde nemají menstruaci. Já naposledy na cestě do Terezína.* (Roubíčková, 2009: 32) a 22. 4. 1942 si zapsala: *V posteli.*

⁸⁶ Důvodem sčítání byly nesrovnalosti v počtu vězňů, které zjistila komandatura SS. Šlo o to, že židovské vedení ghetta krylo některé útěky.

⁸⁷ Ve dvou prosincových transportech odjelo celkem 5000 lidí, mezi nimi celá řada „prominentů“. (Jak je uvedeno v poznámce redakce ve vydání deníku ER.)

⁸⁸ Anton Burger, druhý velitel komandatury SS v Terezíně (1943–44).

⁸⁹ *Terezín je lidské mraveniště, které má dnes více než 40 tisíc obyvatel, natlačených do zcela nedostačujících prostorů.* (Posseltová, 1997: 27)

⁹⁰ *...to množství anonymní masy už nemá žádnou naději ani na minutu samoty a vteřiny ticha.* (Ibid., 28)

⁹¹ Když potká muže, který se modlí a má v ruce Bibli, ptá se: *Je on v tom labyrintu šilenců jediný při rozumu?* (Ibid., 46)

Mám poprvé za pět měsíců zase menstruaci. (Roubíčková, 2009: 40) Tato zkušenost může být interpretována jako mírné zlepšení fyzické i psychické kondice v době zápisu. Odkaz na tělesnost vypravěčky připomíná, že se jedná o její tělesné já a vazbu aktu vyprávění na existenciální podmínky vypravěčského já v zobrazené skutečnosti. Toto „Já s tělem“, jak jej nazývá Stanzel, je na svoji tělesnost vázáno i tím, že tělo, které k němu přirostlo, musí všude nosit s sebou, i když mu je jako vypravěči na obtíž. Jde například o prózy Samuela Becketta *Molloy* a *Malone umírá*.⁹² SF popisuje: *Zdejší nedostatečná výživa se u mě projevuje jedině silným krvácením z dásní.* (Fall, 2015: 37) HP věnuje v deníku celkem velkou pozornost vyličení žen, které si navzájem hledají ve vlasech vši. Tento obraz žen na dvoře, které stojí tak, aby se jedna druhé navzájem nedotýkaly, dává do popředí popisem detailů a znovu zmiňuje i bídné postavení starých žen v ghettu: *Vedle těch úporných hledaček vši netrpělivě stojí před dřevěnou latrinou další starci a stařeny, kteří se nemohou dočkat, až vykonají tu nejpřirozenější lidskou potřebu.* (Posseltová, 1997: 45)

Téma protekce je u ER často vztahováno k ostatním lidem, nejen k ní samotné. Vyjevuje se to například, když komentuje situaci v Hamburských kasárnách, kam se nově přistěhovala: *Život v těchto kasárnách již není tak klidný jako dříve, vše je rozlehlé, všude panuje protekce, a kdo se nestará, nepřijde vůbec k ničemu.* (Roubíčková, 2009: 30) Je možné, že to pramení z toho, že ona sama se k potravinám navíc dostávala pouze šťastnou shodou náhod a nenašla nějaké logické zdůvodnění toho, proč pro ni například „árijec“⁹³ (jak je nejprve nazýván, později o něm mluví jako o Karlovi) nosí potraviny a proč si vybral právě ji. Ukazuje se, že „árijec“ tyto kroky činí s nezištností, bez nároku na odměnu či nějakou výměnnou službu. Jak vypověděla Eva Roubíčková pro Paměť národa, její setkání s Karlem Košvancem při práci v zemědělství mimo ghetto bylo náhodné. Když jednou v létě roku 1942 pásala ovce na louce pod Terezínem, spatřila muže v železniční uniformě, který na ni mával a ukazoval, kam ukryl balíček, pro který si poté došla. Jeden den dostala balíček a druhý den znovu. Komentuje i obsah prvního balíčku a závažnost držení cigaret: *V balíčku byl chleba se sádlem, nějaká cibule, dokonce myslím, že tam byla i krabička cigaret. No, cigarety byly zakázané strašně.*⁹⁴

Malá informovanost o chodu ghetta a nemožnost rychle se zorientovat souvisí s nedávným příjezdem do ghetta. Eva také neměla takové konexe, aby se mohla na deportaci alespoň

⁹² STANZEL, Franz K. *Teorie vyprávění*. Praha: Odeon, 1988, s. 119.

⁹³ Árijec je bohušovický železničář Karel Košvanec, který až do konce války zásoboval vězněné Židy jídlem, ale i novinami. (archiv Paměti národa)

⁹⁴ Archiv Paměti národa. [online]. [cit. 2021-4-27]. Dostupné z: <https://www.pametnaroda.cz/cs/roubickova-eva-20090826-0>

minimálně připravit. Postupně se učí, jak obstát v ghettu, jak si zaopatřit věci, například cigarety zašila do gaučových matrací. Získání potravin souviselo jednak s balíčky od Košvance, jednak záviselo na setrvalém spojení s kuchyní. Protekce či drobné krádeže brambor nejsou konstantou v životě vězňů v ghettu a jejich přístup k potravinám je velmi proměnlivý, na nikoho se nemohou spolehnout, chybí jim zpočátku mezi známými nějací kuchaři.

Poznámka pod čarou číslo 49 ohledně „ukradených“ věcí, mezi kterými byl i chléb, sděluje: *Daleko vážnější přečin bylo spojení s někým mimo Terezín než krádež chleba.* (Roubíčková, 2009: 55) Zde můžeme pozorovat hierarchizaci toho, co je ještě přijatelné uchovávat a za co hrozí mírnější trest, a toho, co je z hlediska nebezpečí na vyšším stupni: jsou to cigarety a peníze, jelikož obojí svědčí o propojenosti s vnějším světem a o nelegální distribuci komodit do ghetta. V poznámce číslo 46 se dovídáme: *Nákup mimo ghetto a jakékoliv spojení s árijci (Čechy) byly velmi přísně trestány.* (Roubíčková, 2009: 54)

Často je v knihách autorek akcentován strach z transportů na východ. Například u SF je tomu tak na mnoha místech. V jejím pojetí však dochází v textu k vývoji vnímání, zpočátku zmiňuje *Ale proč ta úzkost z transportů? Já se cítím velmi jistá. Dva měsíce je klid, asi 45 000 lidí tady, ne příliš přecpáno, a víc než 2000 by už jich přijet nemělo. Určitě tu zůstaneme do konce války, jejich úzkost je přehnaná.* (Fall, 2015: 19) Nepředvídatelnost situace v ghettu se projevuje i v nepředvídatelných reakcích a lidských emocích, vnímání transportů na východ se postupně mění: *Nohy mám jako z olova, jsem na smrt unavená, chtěla bych už mít všechno za sebou, tahle nejistota je nesnesitelná.* (Fall, 2015: 40) Zde autorka popisuje situaci, když před transportem čeká, zda se vlak celý naplní a odjede, nebo zda se do nějakého vagonu vejde také ona a bude tak muset nastoupit.

U ER mají důvody obav z transportů abstraktnější povahu. Vzhledem k tomu, že se jedná o autentickou výpověď, je zde oproti ranému svědectví SF oslaben strach spojený s transporty na východ. Ty jsou pro pisatelku deníku mnohem více spojené s nejistotou. *Další transport jde do Polska. Není vlastně vůbec známo, kam jde.* (Roubíčková, 2009: 28) Na straně 29 autorka opět zmiňuje, že nikdo neví, kam šly dva poslední transporty. Za povšimnutí stojí také užití slovesa jít místo odjet, což lze interpretovat tak, že v době zápisu ještě nebyla vybudována trať z Bohušovic do Terezína a vězni transportovaní na východ odcházeli pěšky a až poté se napojili na vlak z Bohušovic. Popis transportů v deníku ER není ani vždy nutně spojen s vyjádřením nějaké negativní emoce. Slovy *Transporty, transporty, nic než transporty do Polska*

(Roubíčková, 2009: 74) popisuje situaci⁹⁵ v ghettu bez hodnocení, avšak jasný náznak toho, že transporty na východ neznamení nic dobrého, se objevuje záhy: „*Je prostě neuvěřitelné, nepochopitelné a neslýchané štěstí, že jsem se nedostala do transportu.*“ (Ibid.) Jakmile ale s transporty mizí i její známí, obavy se v deníku stupňují.

Že ER nemá v době deportace a psaní deníku ponětí o tzv. konečném řešení, je zřejmé i z následujícího tvrzení: *Ale horší než zde na půdách to v Polsku být nemůže. Více než zmrznout lidé v Polsku nemohou.* (Roubíčková, 2009: 72) Naproti tomu HP píše: *všichni víme, že v jiných koncentračních táborech je to ještě daleko horší* (Posseltová, 1997: 29). K transportům se ER vztahuje i pomocí různých přirovnání. Jednou zmiňuje, že v ghettu je transportní horečka⁹⁶, dále přízrak transportů,⁹⁷ příšera transport⁹⁸ nebo stín možných transportů⁹⁹.

O existenci plynových komor se většina obyvatel Terezína dozvěděla od přeživších z koncentračních táborů, kteří se do ghetta vrátili v dubnu a v květnu 1945. Ne mnoho Židů o nich vědělo již dříve.¹⁰⁰ HP píše už na podzim 1943 o transportech do Osvětimi explicitně jako o transportech smrti. *Plynové komory v Osvětimi. Celý Terezín šílí.* (Posseltová, 1997: 66) *Říká se, že v některých koncentračních táborech jsou plynové komory, jsme z toho zděšení, ale neumíme si to představit. Tím větší je naše touha zůstat v Terezíně.* (Posseltová, 1997: 30) Patřila tedy k malému počtu Židů v Terezíně, kteří věděli o systematickém vyvražďování příslušníků tohoto národa v koncentračních táborech.

V následujících odstavcích je popisována změna povahy a pochybnosti o sobě samé, nestálost v sebevědomí v krajních podmínkách ghetta, které jsou typické hlavně pro deník ER. Výrazným momentem a jakýmsi předělem v uvažování autorky ER je její měsíční zatčení v terezínské věznici a její následné propuštění. Projevuje se to pochybami o vlastní existenci: *Jsem vůbec ještě normální?* (Roubíčková, 2009: 64) a také studem pramenícím z toho, že byla ve vězení kvůli přenášení potravin:¹⁰¹ *Myslím, že každý na ulici musí vidět, že přicházím z vězení. Copak na mě nic nepoznávají?* (Ibid.) S jejím vězněním souvisí také změna povahy,

⁹⁵ V poznámce č. 67 redakce knihy se dovídáme, že mezi 20. lednem a 1. únorem 1943 se uskutečnilo pět transportů do Osvětimi, celkem odjelo 7000 lidí.

⁹⁶ *Opět transportní horečka.* (Roubíčková, 2009: 105)

⁹⁷ *Přízrak transportu je zase jednou zde. Každý má strach, příšerný strach.* (Ibid., 101)

⁹⁸ *Zjevila se příšera transport a zničila vše.* (Ibid., 116)

⁹⁹ *Jen stín možných transportů tlumí trochu tuto náladu.* (Roubíčková, 2009: 108)

¹⁰⁰ SLADOVNÍKOVÁ, Šárka. Memoárová literatura o šoa. In: HOLÝ, Jiří, ed. Cizí i blízcí: Židé, literatura a kultura v českých zemích 20. století, Praha: Akropolis, 2016, s. 525.

¹⁰¹ Velmi si vyčítá, že do svého případu s přenášením potravin zatáhla i svého přítele Bennyho, neboť někoho jmenovat musela. V případě prozrazení pašování potravin do ghetta z vnějšího světa by hrozil mnohem horší postih (zřejmě i pro nevinné lidi, které s tím neměli nic společného), to si ona uvědomovala, a proto zvolila „menší zlo“, avšak nikdy si to nepřestala vyčítat.

nebo dokonce změna osobnosti: *Bud'to jsem se stala hysterickou, nebo velmi sobeckou, nebo ze všeho něco.* (Ibid., 62) Charakteristické pro ER je také zobrazení pomalého plynutí času v ghettu: *Je mi jako bych přišla z daleké cesty, jako kdybych nebyla pryč měsíc, ale celý rok. Byla to nekonečně dlouhá doba. Zároveň se mění i její důvěra v sebe sama: Nemám již žádné jisté vystupování, jsem plachá, mám strach před lidmi, mám strach před vším.* (Ibid.)

Je patrné, že povaha, nálada a přemýšlení o sobě samé jsou determinovány prostředím, ve kterém se ER nachází, a mezními podmínkami, které musí snášet: *Celý svět je špatný, já jsem špatná, Terezín mě udělal špatnou. Dovedu se ještě jednou zařadit do normálních poměrů?* (Roubíčková, 2009: 72) Když do Terezína v červenci 1943 přijela její sestřenice Doris, ER popisuje, že k ní má již vlažnější vztah než předtím a méně pochopení než v Praze: *Jeden a tři čtvrtě roku Terezína každého změni. Ona si až dosud dobře žila, pěkně bydlela, dobře jedla...* (Ibid., 95) Pozorujeme, že do Terezína člověk dorazí ještě s jakýmsi normálními zvyklostmi, ale později se z něj vlivem prostředí stává někdo jiný. HP mluví o věznicích v Terezíně jako o lidech vyrvaných normálnímu životu, *degradovaných na nepotřebné smetí v lidské kůži* (Posseltová, 1997: 27). Když do ghetta v říjnu 1943 přijedou Dánové, kteří nerozumí německy, HP píše: *O čem byste se tady chtěli dorozumět? Na všechno musíte přijít sami!* (Ibid., 73) I to poukazuje na zoufalou situaci nově příchozích do ghetta, na jazykové bariéry a na těžkosti spojené s přizpůsobením se podmínkám, které naprosto neodpovídají životu na svobodě. *Oni to ještě nemohou pochopit, nic neviděli, nic nevědí.* (Ibid., 74)

Terezín mění člověka natolik, že ten pak mění i uvažování o sobě samém. Čím déle je ER v ghettu, tím víc ztrácí sebevědomí a má o sobě a o své budoucnosti se snoubencem Richardem plno pochybností. V červenci 1943 píše: *V poslední době jsem poprvé začala pochybovat, zda se s Richardem kdy uvidíme (...) Může tak dlouho čekat? (...) Co budu dělat? Někdy jsou okamžiky, kdy pochybuji o sobě samé, kdy mám strach, že zůstanu sama.* (Roubíčková, 2009: 96) Přemýšlení o budoucnosti je často spojené s nejistotami: ER se ptá, kde bude ode dneška za rok, nebo přemýšlí o budoucnosti svých ještě nenarozených dětí: *„kdo mi zaručí, že za dvacet let moje děti nepadnou do stejného neštěstí jako já?”* (Ibid., 73) ER popisuje také komplexy méněcennosti. Má obavy, že až válka skončí, bude již stará a její snoubenec ji již nebude chtít nebo bude mít jinou ženu. Také HP má svého milého mimo ghetto. V reakci na přítele, který jí v Terezíně řekne, že jejich partneři na ně doma čekat určitou nebudou, není u HP tolik pochybností jako u ER: *Přece nás nemohou zradit, když vědí, kde jsme!* (Posseltová, 1997: 50)

Později se ale ukazuje, že nic v ghettu není stálé a navzdory mezním podmínkám se může ER znovu proměnit; svou změnu psychického stavu (možná i fyzického) a změnu nálady k lepšímu

přijímá s podivením: *Je to podivné, ale najednou jsem zase přitažlivá pro chlapce. Stala se se mnou změna. (...) Mám opět sebedůvěru a mám najednou po tak dlouhé přestávce spoustu ctitelů.* (Ibid., 127) O pár dní později ale znovu popisuje neustálý stres v ghettu a nekončící duševní vypětí. Zajímavé je také odlišné vnímání pocitů ve dne a noci: *Ve dne žiji jeden život a v noci druhý život.* (Ibid.) Těžké jsou pro ni hlavně večery a noci, přes den kompenzuje starosti tím, že se baví s ostatními: *Snad tím odreaguji dojmy večerů.* (Ibid., 130) I později, v doplněné části deníku v šedesátých letech zmiňuje, že vedla dvojitý život: *Ve dne zemědělská dělnice, v noci spojka s Karlem.* (Roubíčková, 2009: 158)

U SF se změna ve vnímání sebe sama objevuje v souvislosti s přestěhováním do jiného pokoje, bez matky. Vyjadřuje obavy z prvního odloučení od matky, ale zároveň je to pro ni lákavá představa: *Bude [matka, pozn.] teď v noci sama, osamostatní se a já budu žít volněji, nemusím již brát tolik ohledů. Cítím, jak ve mně každým dnem sílí egoismus a narušivost života.* (Fall, 2015: 22) Ptá se však, zda by se tak stalo i za normálních poměrů *nebo je to vliv současných poměrů?* (Ibid.) Vyjadřuje také pochybnost o svém přesvědčení a snaze, že Terezín a jeho kruté podmínky ji nesmí změnit: *Možná přece jen není dost silná moje vůle nenechat se za žádných okolností změnit?* (Ibid.) Role matky u ER je zdůrazňována především v momentě, kdy se zdá, že všichni lidé v ghettu jsou zkažení, ale ER píše: *Maminka je jediná, na koho se vždy mohu spolehnout, jediný pevný bod, který se nikdy nepohne a která zůstane vždy stejně milá.* (Roubíčková, 2009: 86) Jak již napovídá samotný název knihy *Máma a já* Hany Posseltové, představa a poselství její matky tvoří jakýsi rámeček celého příběhu: deník si začala psát díky ní, zmiňuje to hned na počátku. Knihu doplněnou o vzpomínky se rozhodla vydat po její smrti a uzavírá ji vyslovením vděku všem lidem, kteří se o ni a matku po válce (ale i během ní) postarali. Ve vyjádření vztahu k matce je častým motivem úsměv, který na jednu stranu – jak píše v deníku – dokáže zadržet její slzy, ale na druhou stranu je to i bolestný úsměv. Bolest souvisí zejména se ztrátou Věrušky (sestry HP) a otce: *jako by z mé zdravé, energické a statečné mámy odcházel životní elán. (...) Byl to stesk, strach, lítost, bezmocnost, že Věrušku nemůže vidět...* (Posseltová, 1997: 31)

Na konci knihy SF popisuje zahlazování stop, uklízení tábora, přicházející konec války. První velkou nadějí je zpráva o tom, že Dánové pojedou domů autobusem Červeného kříže: *Na tento den nikdy nezapomenu. Nebe hluboká modř, slunce, bílé autobusy s červenými kříži, v nich na mezinárodní půdě už svobodní lidé, hudba a vedle toho – německé uniformy. Tento kontrast, ta směs radosti a hrůzy, svobody a zajetí na témže místě ve mně probudily nepopsatelné pocity.* (Fall, 2015: 66–67) Je nutné zmínit, že pamětníci nahlíželi válku z hlediska jejího konce

v květnu 1945. A čím později se popisované události staly, tím jasněji je přeživší ve svých vzpomínkách pociťovali jako bližící se konec války. Tato interpretace je však retrospektivním determinismem, protože jak připomínají někteří historikové, ani v dubnu 1945 nebylo zcela jisté, zda válka během několika týdnů skončí.¹⁰²

Pocit přicházejícího konce války je u ER popisován často jako fáma a na rozdíl od SF prostupuje celým textem zhruba od ledna 1943. Není tedy tematizován až na konci, jako je tomu u svědectví SF. I toto vztahování se ke konci války s jistým odstupem a větší mírou nedůvěry u ER je jedním z důkazů o autentičnosti jejího deníku: *Slyšíme nejrůznější pověsti, ale ty jsou pravděpodobně nesmysl a budou mít málo vlivu na konec.* (Roubíčková, 2009: 73) Když se dostane ke zprávám o vnějším světě, které by mohly znít nadějně, dodá: *Přesto ale nevěřím na blízký konec.* (Ibid., 110) nebo *To by se ovšem musel stát zázrak a v zázraky já nevěřím.* (Ibid., 112)

¹⁰² SLADOVNÍKOVÁ, Šárka. Memoárová literatura o šoa. In: HOLÝ, Jiří, ed. *Cizí i blízcí: Židé, literatura a kultura v českých zemích 20. století*. Praha: Akropolis, 2016, s. 526.

3. Závěr

V práci jsme nejprve upozornili na specifika života žen v Terezíně. Teoreticky jsme vymezili memoáry a deníky. Tyto úvodní kapitoly napomohly k alespoň částečnému rozklíčování různého vyslovení zkušenosti ghetta tří autorek. Uvedli jsme i problém žánrového zařazování knih na toto téma, dotkli jsme se i nakladatelské zvyklosti nazývat memoáry deníkem.

V hlavní části práce jsme se zaměřili na styl a jazyk jednotlivých pramenů, přičemž jsme vzali v potaz i rodinná, vzdělanostní, jazyková a náboženská zázemí, z nichž autorky pocházely. Například u Hany Posseltové se zdá, že její styky s intelektuály a její vzdělání zapříčinily stylizaci deníku směrem ke snaze o estetické působení literárního díla, což souvisí i s jejím zájmem o kulturu jako takovou, zejména o hudbu a jazyky.

Největší pozornost jsme věnovali postavení jednotlivých autorek v ghettu a následné interpretaci témat a motivů. Zjistili jsme, že lze najít řadu shodných témat, ke kterým se však autorky vyjadřují odlišně. Někdy jsme pozorovali jen jemnou nuanci, v některých případech se jednalo o rozdíly zásadní. Z nich můžeme zmínit například strach z transportů na východ, kdy autorce HP byla známa existence plynových komor ve vyhlazovacích táborech a tím se změnil obsah jejího vyjádření. Některé motivy byly zachyceny obdobně, například motiv citové otrlosti najdeme u všech tří autorek. Podobně vyznívá i kontrast kulturního života a otřesných podmínek v ghettu u SF a ER.

Kromě zmíněných motivů a témat bychom se mohli zaměřit ještě na hlubší rozbor poetického jazyka knihy Hany Posseltové, nebo na motiv naděje a hudby, případně na její vztah k němčině popisovaný v deníku. U Evy Roubíčkové bychom se mohli ještě více zaměřit na popis mezilidských a partnerských vztahů v ghettu. Analýza těchto dalších aspektů by přesahovala rozsah bakalářské práce.

Dalo by se také uvažovat nad zvoleným pořadím knih, kterými jsme se zabývali. Mohli bychom vzít například v úvahu uspořádání dle příchodu do ghetta. Pro naši práci bylo vhodnější analyzovat nejprve rané svědectví SF, které vyšlo knižně před šesti lety, až poté jsme se zaměřili na texty starší, roku 2009 vydaný deník ER a v poslední řadě na přelomu 20. a 21. století vydaný deník HP. Domníváme se, že tento retrospektivní postup může být přínosnější pro čtenáře práce. Zároveň toto pořadí určil i věk autorek: SF byla nejmladší z nich, HP nejstarší.

Vyprávění historie pomocí příběhů jednotlivých pamětníků je jednou z možností, jak se vztahovat k historii a jak ji poznávat. Na závěr v této souvislosti můžeme připomenout

například organizaci Paměť národa, jejíž archiv posloužil i jako jeden ze zdrojů této práce. K práci s výpověďmi pamětníků musíme přistupovat se zřetelem, že se nejedná o historické studie, často je tedy nutné znát i hlubší kontext vyprávěných událostí. Stejně tak u memoárů a deníků s tématem holokaustu je často potřeba důkladná práce editorů a nakladatelů pamětí a deníků, je vhodné tyto knihy opatřit například poznámkovým aparátem nebo doslovem. Avšak neměla by tím být potlačována autenticita výpovědí jednotlivých přeživších. Práce tedy může například otevřít otázku, kdy je ještě text autentickým deníkem a kdy už je literaturou.

Seznam literatury

Prameny:

FALL, Susanne, *Terezín, ráj mezi lágry*, přel. KOUBOVÁ, Věra, VAJCHRT, Marek, ed. Praha: Revolver Revue, 2015.

POSSELTOVÁ-LEDEREROVÁ, Hana. *Máma a já (Terezínský deník)*. VACHULOVÁ, Klára, ed. Praha: G plus G, 1997.

ROUBÍČKOVÁ, Eva. *Terezínský deník 1941–45: Svědectví o životě a smrti v terezínském ghettu*. KARAS, Petr, ed. Praha: P3K, 2009.

Sekundární literatura:

BLODIG, Vojtěch. Z deníku Evy Roubíčkové. In: *Terezínské listy: sborník Památníku Terezín*. Ústí nad Labem: Severočeské nakladatelství 20, (1992) s. 67–101.

BONDY, Ruth. Women in Theresienstadt and the Family Camp in Birkenau. In: OFER, Dalie a Lenore J. WEITZMAN. *Women in Holocaust*. New Haven and London: Yale University Press, 1998.

HÁJKOVÁ, Anna. „Řekla jsem si, že se prostě musím nějak přizpůsobit“: mladé české ženy v ghettu Terezín. In: *Soudobé dějiny Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR* 18, č. 4, 2011, s. 603–626.

HÁJKOVÁ, Anna. Ghetto jako mladistvé dobrodružství. In: FALL, Susanne. *Terezín, ráj mezi lágry*. Praha: Revolver Revue, 2015, s. 79–89.

HOLÝ, Jiří. Deníky z Terezína a deník Willyho Mahlera jako způsoby hledání ztracené identity. In: *Kultura a totalita 2, Válka*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2014 s. 350–371.

MOCNÁ, Dagmar, PETERKA, Josef, ed. *Encyklopedie literárních žánrů*. Praha: Paseka, 2004.

MÜLLER, Richard a Pavel ŠIDÁK, ed. *Slovník novější literární teorie: glosář pojmů*. Praha: Academia, 2012. Literární řada.

SLADOVNÍKOVÁ, Šárka. Zobrazení holokaustu v denících. In: HOLÝ, Jiří, ed. *Cizí i blízcí: Židé, literatura a kultura v českých zemích 20. století*. Praha: Akropolis, 2016, s. 385–427.

SLADOVNÍKOVÁ, Šárka. Memoárová literatura o šoa. In: HOLÝ, Jiří, ed. *Cizí i blízcí: Židé, literatura a kultura v českých zemích 20. století*. Praha: Akropolis, 2016, s. 521–571.

STANZEL, Franz K. *Teorie vyprávění*. Praha: Odeon, 1988.

VÁLEK, Vlastimil. *K specifčnosti memoárové literatury*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, 1984.

Internetové zdroje:

Archiv Paměti národa. [online]. [cit. 2021-4-27]. Dostupné z: <https://www.pametnaroda.cz/cs>

MAREŠOVÁ, Milena M. „Vylíčím Terezín tak, jak jsem ho viděla a zažila,“ říká Susanne Fall a její kniha rozhodně stojí za čtení. *Český rozhlas: Vltava* [online]. 16. 11. 2015 [cit. 2021-03-20]. Dostupné z: <https://vltava.rozhlas.cz/vylicim-terezin-tak-jak-jsem-ho-videla-a-zazila-rika-susanne-fall-a-jeji-kniha-5073708>

Památník Terezín. [online]. [cit. 2021-4-27]. Dostupné z: <https://www.pamatnik-terezin.cz/>